

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Дејан М. Вучинић

**Структура и улога индивидуалне
адаптивне успешности у ратном
окружењу**

Докторска дисертација

Београд, 2018

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Dejan M. Vučinić

**Structure and role of individual adaptive
performance in warfare**

Doctoral dissertation

Belgrade, 2018

Ментор:

др Миланко Чабаркапа, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Лазар Тењовић, доцент,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Ксенија Ђурић Атанасиевски, ванредни професор,
Универзитет одбране, Војна академија

Датум одбране: _____

Структура и улога индивидуалне адаптивне успешности у ратном окружењу

Сажетак:

Адаптивна успешност представља субдимензију концепта радне успешности. Овај бихејвиорални феномен у животи је научног интересовања скоро пуне две деценије, а важност испитивања наведеног феномена је несумњива узимајући у обзир чињеницу да радна средина и околности у којима индивидуа функционише постају све комплекснији, динамичнији и захтевнији. С тим у вези, и у области војне психологије приметна је тенденција да је потребно редефинисати захтеве официрског позива, а што пре свега подразумева укључивање елемената адаптабилности, и наставити са испитивањем људског понашања у екстремним, стално промењивим и динамичним срединским условима.

Упркос бројним истраживачким интересовањима, поједини аутори критикују досадашњу операционализацију индивидуалне адаптивне успешности и сматрају да даља истраживања морају да „доведе у ред“ начин на који се овај феномен употребљава у истраживачке сврхе. С тим у вези, пошто не постоји општеприхваћена операционализација концепта адаптивне успешности, једна од идеја овог рада била је усмерена на утврђивање унутрашње (латентне) структуре адаптивне успешности. Такође, рад је имао као циљ и да утврди природу везе индивидуалне адаптивне успешности и других концепата за које се може претпоставити да су детерминанте или исходне варијабле у односу на адаптивну успешност у ратном окружењу. С тим у вези, у складу са досадашњим истраживачким налазима, претпоставило се да одређене димензије личности *HEXACO* модела, као што су емоционалност, савесност и отвореност, и засебна димензија личности - дезинтеграција, као и одређене ситуационе варијабле, и то изложеност ратним стресорима и потресеност доживљеним стресорима, могу имати статус детерминанте адаптивне успешности. Као неповољне исходне варијабле индивидуалне адаптивне успешности у ратном окружењу претпостављене су варијабле „степен изражености симптома посттрауматског

стресног поремећаја“ и „степен изражености других неповољних последица изложености ратним стресорима“.

Када је у питању латентна структура адаптивне успешности, претпоставка од које се пошло у овом раду је да индивидуалну адаптивну успешност у ратном окружењу чине четири облика понашања: антиципативно, трансформационо, борбено-ситуационо и релаксационо понашање. Међутим, наведена претпоставка није потврђена, а даље анализе добијених података сугеришу да у основи адаптивне успешности у ратном окружењу леже три фактора који се могу именовати као: сналажљиво (флексибилно) понашање, храбро понашање и понашање које је одраз свесности последица које рат може да изазове.

Испитивање односа адаптивне успешности са претпостављеним детерминантама и исходима формулисано је путем утврђивања адекватности структуралног модела. Модел односа адаптивне успешности са детерминантама и исходима није потврђен и стога је модел преформулисан на основу налаза о интеркорелацијама између варијабли из модела. Применом поступка структуралних једначина верификована је подесност новог (преформулисаног) модела, у којем је утврђено да адаптивна успешност има улогу и медијатора и модератора. Улога медијатора видљива је у чињеници да се индиректан ефекат медијације емоционалности као црте личности на посттрауматски стресни поремећај остварује преко адаптивне успешности. Такође, приметно је да адаптивна успешност као модератор (незнатно) утиче на јачину повезаности потресености доживљеним стресорима и посттрауматског стресног поремећаја. С тим у вези, улога модератора указује на могућност да се адаптивна успешност може разматрати као протективни фактор у односу на развој симптоматологије посттрауматског стресног поремећаја. Из модела односа адаптивне успешности са осталим варијаблама, може се закључити и да се одређене црте личности *HEXACO* модела, као што су емоционалност, савесност и отвореност, могу сматрати антецедентима адаптивне успешности.

Истраживање структуре адаптивне успешности у ратном окружењу и однос наведеног концепта са осталим варијаблама у својој основи носи бројне

проблеме и ограничења, који су како теоријске тако и методолошке природе. Препорука је да будућа истраживања треба да трагају за стабилнијом теоријском основом, да теже краћој временској дистанци између догађаја и спровођења истраживања које испитује последице самог догађаја, да учеснике рата третирају као вулнерабилну популацију и, с тим у вези, да стварају истраживачке стратегије за прикупљање података како би се обезбедили што поузданији подаци. Такође, имајући у виду чињеницу да превасходно претпостављена структура адаптивне успешности у ратном окружењу није верификована, односно да је даљом анализом добијена нова тродимензионална структура, даља истраживања морају, на новоприкупљеним подацима, потврдити подесност добијене трофакторске структуре адаптивне успешности у ратном окружењу.

Практична сврха истраживања, може бити видљива, пре свега, у унапређивању области људских ресурса и превентивне праксе. Наиме, утврђивањем структуре адаптивне успешности у ратном окружењу створена је основа за јасно дефинисање (финалног) критеријума који се даље може употребљавати за потребе регрутације, селекције, каријерног развоја и обучавања људства у оружаним снагама. Такође, протективни значај адаптивне успешности у контексту заштите менталног здравља указује на могућност развоја бројних превентивних програма у кризним ситуацијама.

Будућа истраживања адаптивне успешности морају да се усмере и на даље испитивање структуре адаптивне успешности, која ће, за разлику од истраживања у овом раду, трагати за структуром која се може генерализовати на различите ситуације, а не само на екстремне.

Кључне речи: адаптивна успешност, ратно окружење, структурални модел, медијатор, модератор, посттрауматски стресни поремећај.

Научна област: психологија

Ужа научна област: војна психологија

УДК број: 159.923:355.4(043.3)

Structure and role of individual adaptive performance in warfare

Abstract:

Adaptive performance represents the sub-dimension of the work performance. This behavioral phenomenon is in the focus of scientific interest for almost two decades, and the importance of examining this phenomenon is unquestionable given the fact that the work environment and the circumstances, in which the individual operates, are becoming more and more complex, more dynamic and demanding. In this regard, there is a noticeable tendency in the field of military psychology to redefine the requirements of the military officer's call, which primarily involves incorporating elements of adaptability, and continue to examine human behavior in extreme, constantly changing and dynamic environmental conditions.

In spite of numerous research interests, some authors criticize the current operationalization of individual adaptive performance and believe that further research must "bring in order" the way in which this phenomenon is used for research purposes. In this regard, since there is no generally accepted operationalization of the adaptive performance, one of the ideas of this study was to determine the internal (latent) structure of adaptive performance. Also, the study had the goal of determining the nature of the relationship between individual adaptive performance and other concepts that can be assumed to be determinants or outcome variables in relation to adaptive performance in a war environment. In this connection, in accordance with previous research findings, it was assumed that certain dimensions of the personality of the HEXACO model, such as emotionality, conscientiousness and openness, and a separate dimension of personality - disintegration, as well as certain situational variables like an exposure to war stressors and subjective reaction to experienced stressors, can have the status of a determinant of adaptive performance. For the unfavorable outcome variables of individual adaptive performance in the war environment it was assumed variables "the degree of manifestation of the symptoms of posttraumatic stress disorder" and "the degree of manifestation of other adverse effects of exposure to war stressors".

When it comes to the latent structure of adaptive performance, the assumption from this study is that individual adaptive performance in a war environment consists of

four forms of behavior: anticipatory, transformational, combat-situational and relaxation behavior. However, this assumption is not confirmed, and further analysis of the obtained data suggests that the structure of adaptive performance in the war environment is consist of three factors that can be termed as: resourceful (flexible) behavior, brave behavior and behavior that reflects the awareness of the consequences of a war that can cause.

The examination of the relation adaptive performance with the assumed determinants and outcomes is formulated by determining the adequacy of the structural model. The model of the relationship between adaptive performance and determinants and outcomes has not been confirmed, and therefore the model has been reformulated on the basis of the findings on intercorrelations between the variables from the model. Using the SEM, the suitability of a new (re-formulated) model is verified, in which it has been established that adaptive performance plays the role of mediator and moderator. The role of the mediator is evident in the fact that the indirect effect of the mediation of emotionality as a personality trait on posttraumatic stress disorder is achieved through adaptive performance. Also, it is noticeable that adaptive performance as a moderator (slightly) influences the severity of the relationship between subjective reaction to experienced stressors and posttraumatic stress disorder. In this regard, the role of the moderator points to the possibility that adaptive performance can be considered as a protective factor in relation to the development of posttraumatic stress disorder symptomatology. From the model of the relationship of adaptive performance with other variables, it can be concluded that certain lines of personality traits from *HEXACO* model, such as emotionality, conscientiousness and openness, can be considered as the antecedents of adaptive performance.

Research on the structure of adaptive performance in a war environment and the relationship of the concept with other variables in its basis carries out numerous problems and limitations, both theoretical and methodological. It is recommended that future research should seek for a more stable theoretical basis, to strive for a shorter distance between the events and the conduct of a research that examines the consequences of the event itself, to treat the participants of the war as a vulnerable population and, in this regard, to create research strategies for data collection in order to

provide as reliable data as possible. Also, having in mind the fact that the predominantly assumed structure of adaptive performance in the war environment has not been verified and that a new three-dimensional structure has been obtained by further analysis, further research must confirm the suitability of the acquired three-factor structure of adaptive performance in a war environment on newly collected data.

The practical purpose of the research can be seen in the improvement of management human resources and preventive practices. Namely, by determining the structure of adaptive performance in the war environment, the basis for clearly defining the (final) criteria has been created, which can be further used for the purposes of recruitment, selection, career development and training of personnel in the armed forces. Also, the protective significance of adaptive performance in the context of mental health protection points to the possibility of developing a number of preventive programs in crisis situations.

Future research into adaptive performance have to focus on further examination of the adaptive performance structure, which, unlike research in this study, will looking for a structure that can be generalized to different situations, but not only to extreme ones.

Key words: adaptive performance, war environment, structural model, mediator, moderator, posttraumatic stress disorder.

Scientific field: Psychology;

Scientific subfield: Military psychology;

UDC number: 159.923:355.4(043.3)

Садржај	
1. Увод	1
2. Концепт радне успешности	5
2.1. Значај и дефиниција концепта радне успешности	5
2.2. Субдимензије и методологија испитивања структуре успешности у послу .	9
2.3. Истраживање структуре радне успешности у војној психологији	13
3. Адаптивна успешност	19
3.1. Проблем дефинисања и латентне структуре индивидуалне адаптивне успешности.....	19
3.2. Концепт адаптивне успешности у војној литератури	24
3.3. Перспективе испитивања адаптивне успешности	26
3.4. Борбени стрес и адаптивна успешност учесника рата.....	29
3.5. Димензије личности и адаптивна успешност	32
3.6. Адаптивна успешност учесника рата и посттрауматски стресни поремећај	34
4. Предмет, циљеви и хипотезе истраживања	39
4.1. Предмет и циљеви истраживања.....	39
4.2. Хипотезе истраживања	41
5. Метод истраживања	49
5.1. Операционализација варијабли и мерни инструменти	49
5.2. Узорак.....	55
5.3. Поступак спровођења истраживања	60
5.4. Обрада података	61
6. Резултати	63
6.1. Утврђивање латентне структуре адаптивне успешности у ратном окружењу на подацима самопроцене адаптивног понашања – примена КФА и ЕФА.....	63
6.2. Утврђивање латентне структуре адаптивне успешности на подацима процене адаптивног понашања успешно адаптираног саборца – примена КФА и ЕФА.....	69
6.3. Утврђивање места и улоге адаптивне успешности – примена корелационе анализе и методе структуралних једначина.....	74
7. Дискусија.....	91
7.1. Дискусија о латентној структури адаптивне успешности	91
7.2. Дискусија о месту и улози адаптивне успешности	97
7.3. Теоријске и практичне импликације истраживања	105
7.4. Ограничења и препоруке за будућа истраживања	106
8. Закључци	111
9. Литература	114
10. Прилози	123
Прилог 1 - Упитник за процену адаптивне успешности у ратном окружењу – форма питања у првом лицу једнине	123
Прилог 2 - Упитник за процену адаптивне успешности у ратном окружењу – форма питања у трећем лицу једнине.....	128
Прилог 3 - Упитник изражености неповољних последица изложености ратним стресорима.....	133
Прилог 4 – Приказ дескриптивних података ајтема Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу – форма питања у првом лицу једнине.....	134

Прилог 5 – Приказ дескриптивних података ајтема Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу – форма питања у трећем лицу једине.....	137
Прилог 6 – Приказ дескриптивних показатеља варијабли које чине модел односа адаптивне успешности са детерминантама и неповољним исходима рата	140
Биографија.....	141
Изјава о ауторству	142
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	143
Изјава о коришћењу	144

1. Увод

Последњих двадесет година у литератури организационе и индустријске психологије приметан је истраживачки фокус на поље радне адаптације (Baard, Rench, & Kozlowski, 2014; Jundt, Shoss, & Huang, 2015). Генезу једне такве истраживачке интенције треба тражити у карактеристикама средине која окружује данашње организације (Ilgen & Pulakos, 1999). Рапидна промена у технологији, реструктурирање организација и глобализација наметнули су запосленима потребу за константном адаптабилношћу, свестраношћу и толеранцијом на неодређеност (Pulakos et al., 2002) и тиме учинили средину динамичном и промењивом (Ilgen & Pulakos, 1999), али и непредвидљивом, неодређеном (Kozlowski, Gully, Nason & Smith, 1999) и високо ризичном за поједине професије (нпр. војне) (Burke, Pierse & Salas, 2006). Дакле, запослени су приморани да се суочавају са условима које карактеришу новина, нестабилност, непредвидљивост и комплексност (Kozlowski et al., 1999).

С тим у вези, крајем прошлога века, захваљујући напорима групе истраживача на челу са Елаин Пулакос, поље концепта радне успешности проширило се за нову димензију – адаптивна успешност (Pulakos, Arad, Donovan & Plamondon, 2000). Међутим, предложена осмофакторска таксономија адаптивне успешности Пулакосове и сарадника није успела да „уведе у ред“ будуће истраживачке тежње у теоријском и методолошком смислу, јер су истраживања адаптације обиловала бројним *ad hoc* концептима и несистематским истраживањима (Baard et al., 2014). Узроци несистематичности, према мишљењу Барда и сарадника (Baard et al., 2014), видљиви су у концептуалној и методолошкој инконзистентности међу ауторима. Уједно, упоредо са збрком која постоји у концептуализацији, поједини аутори покушавали су чак и да оспоре статус адаптивне успешности као конструкта радне успешности. Кемпбел и Виерник (Campbell & Wiernik, 2015), узимајући наводе Пложхарта и Близа (Ployhart & Bliese, 2006), сматрају да је концепт адаптације одређен сегмент динамике, а не део структуре радне успешности. Такође, исти аутори наводе да поједини фактори адаптивне успешности више личе на поједине опште вештине (компетенције), као нпр. креативно решавање проблема и управљање стресом, а

које се пре могу третирати као предиктори (детерминанте) успешности (Campbell & Wiernik, 2015).

Било како било, адаптација као конструкт радне успешности још увек представља кључно питање у индустријској психологији, али и у другим областима психолошке науке нпр. у војној психологији. Имајући у виду да су се у последњих 10 до 15 година десиле специфичне промене средина у којима оружане снаге спроводе операције (Zacago, 2014), Рамсеј (Rumsey, 2014) закључује да је време да се поново испитају захтеви официрске радне успешности, а једно од специфичних питања јесте и разматрање адаптабилности (Zacago, 2014). Будућа истраживања морају да интегришу модел и дефинишу детерминанте адаптивне успешности, како би се створила основа за инкорпорирање закључака у систем селекције и класификације оружаних снага (Zacago, 2014). Кључни значај разматрања адаптивне успешности за оружане снаге видљива је и у намери да се разуме индивидуално функционисање у високоризичним мисијама¹, које садрже мноштво непознатих и неконтролишућих фактора који даље утичу на индивидуалну успешност. Једна од таквих мисија су и борбена дејства у ратним околностима.

Дакле, имајући у виду да постоје дилеме у концептуализацији и дефинисању структуре адаптивне успешности, као и да наведени конструкт има свој практични значај у функционисању оружаних снага, нарочито у високоризичним и екстремним ситуацијама, постоји оправдана истраживачка потреба да се дефинисање структуре адаптивне успешности реализује у контексту ратног окружења. С тим у вези је и тенденција појединих аутора, на примера Ханаха и сарадника (Hannah, Campbell & Matthews, 2010), да је у будућности потребно интензивирати истраживања понашања у опасним и ризичним ситуацијама.

Осим трагања за новом структуром индивидуалне адаптивне успешности у ратном окружењу, постоји потреба да се улога „новог концепта“ повеже са оним

¹ Под високо-ризичним мисијама подразумевају се операције које укључују нестандартне и неконвенционалне захтеве функционисања у одбацујућој и хостилној средини (Picano, Williams & Roland, 2006).

што Фајгел (Fajgel, 2010) назива „реалним светом конструката“. Дакле, питање места и улоге адаптивне успешности у једном ширем систему може дати смисао и научни значај испитивању адаптивне успешности у ратном окружењу. Досадашња емпиријска истраживања адаптивне успешности, или боље речено, само испитивање Пулакосове и сарадника (Pulakos et al., 2000, 2002), сагледала су само предикторску страну адаптивне успешности, трагајући за когнитивним и персоналним варијаблама које имају статус детерминанти адаптивне успешности. Са друге стране, исход индивидуалне адаптације је занемарен. У ратном окружењу, исход адаптивне успешности је више него очигледан, а то је *одржати борбену готовост и хармоничност менталног функционисања*. С тим у вези, место и улога адаптивне успешности захтева посматрање шире констелације на релацији „детерминанте-адаптивна успешност-исход“.

Дакле, у овом раду тражиће се одговори на два кључна отворена питања у вези са адаптивном успешношћу. Прво, шта чини унутрашњу структуру индивидуалне адаптивне успешности у ратном окружењу или другачије речено, који облици адаптивног понашања омогућавају индивидуи да одржи борбену готовост и ментално функционисање у ратним ситуацијама? И друго, каква је природа односа адаптивне успешности са персоналним (цртама личности), ситуационим (стресом) и психопатолошким и психосоматским феноменима? Природа односа адаптивне успешности са осталим варијаблама, у практичном смислу, треба да пружи информацију о потенцијалној улози адаптивне успешности у контексту управљања људским ресурсима.

Овај рад садржи неколико логичких целини. Први део рада (2. и 3. поглавље) усмерен је на приказ основних теоријских објашњења неопходних за емпиријско проучавање латентне структуре адаптивне успешности и односа адаптивне успешности са другим ситуационим и персоналним концептима и исходима. У првом сегменту теоријског рада (2. поглавље) изложен је кратак опис дефиниције радне успешности и њених субдимензија, али и методологија испитивања структуре радне успешности. Такође, у наведеном поглављу приказани су и резултати досадашњих истраживања структуре радне успешности у области војне психологије. У другом сегменту теоријског рада (3. поглавље)

презентоване су основне дилеме у досадашњој концептуализацији адаптивне успешности (дефиниција, теоријске претпоставке и емпиријски налази), перспективе проучавања адаптивне успешности и повезаност адаптивне успешности са персоналним (цртама личности) и ситуационим (борбени стрес) варијаблама за које се сматра да имају статус детерминанти адаптивне успешности у ратном окружењу. У 3. поглављу приказана је теоријска основа за проучавање односа адаптивне успешности и посттрауматског стресног поремећаја и других неповољних последица рата, јер се верује да наведене „клиничке“ варијабле представљају добар репрезент присуства негативних последица недовољне адаптивне успешности. У даљем тексту изложени су предмет, циљ истраживања, хипотезе и опис варијабли (4. поглавље), затим узорак, поступак истраживања, опис инструмената и нацрт обраде података (5. поглавље). У 6. поглављу приказани су резултати истраживања, затим дискусија (7. поглавље) и закључак (8. поглавље).

2. Концепт радне успешности

2.1. Значај и дефиниција концепта радне успешности

У индустријској/организационој психологији, радна успешност представља важан и централни конструкт (Viswesvaran, 2001). Значај концепта радне успешности је вишеструке практичне и теоријске природе (Viswesvaran, 2001). Бројни су примери који потврђују употребу концепта радне успешности за потребе управљања људским ресурсима. На пример, у процесу селекције конструкт радне успешности може послужити за идентификацију варијабли индивидуалних разлика потребних за стварање различитих модела избора људства (Guion, 1998). Такође, конструкт радне успешности има важну улогу у дефинисању критеријумске мере неопходне за спровођење валидационих студија у селекцији (Gatewood, Field, & Barrick, 2011). У регрутацији, концепт може служити за тражење одговора на питање да ли различити извори регрутације резултирају у привлачењу индивидуа који се разликују по нивоима радне успешности (Barber, 1998, према Viswesvaran, 2001). У области каријерног саветовања и вођења запослених, концепт радне успешности има сврху диференцијације запослених по радном учинку чиме се ствара основа да успешнији појединци имају веће шансе и могућности за каријерно напредовање (Van Scotter, Motowidlo, & Cross, 2000). Испитивање радне успешности може послужити и за стварање програма тренинга намењених за јачање индивидуалне и тимске ефикасности (Viswesvaran & Ones, 2000).

Упркос практичној релевантности концепта радне успешности, све до деведесетих година прошлога века учињено је веома мало да се концепт „радне успешности“ теоријски уобличи (Viswesvaran & Ones, 2000). Наиме, све до развоја првих теоријских одређења наведеног концепта, индустријска психологија била је у проблему познатом као „проблем критеријума“² (Austin & Villanova, 1992). Уместо тежњи ка јасном концепту радне успешности, пуних 60 година научно-истраживачка литература била је окренута питањима развоја мерних инструмената за процену радног учинка (Millward, 2005) и на тај начин је

² Проблем критеријума био је везан за тешкоће у концептуализацији и мерењу конструкта радне успешности (Cleveland & Colella, 2010).

занемарила проблем дефиниције и испитивања латентне структуре радне успешности (Motowidlo, 2003), а уједно и „изградњу“ теоријских аспеката и објашњења самог концепта (Viswesvaran & Ones, 2005). Наведено стање у изучавању садржаја и структуре радне успешности све до појаве првих теоријских концепата, Камбел (Campbell, 1990) је сликовито описао као „виртуелна пустиња“. Јер недостатак теорије давао је потенцијал пракси да радну успешност процењује (мери) на различите начине, а да се при томе не зна који је одговарајући начин мерења (Milward, 2005). Зато је и индустријска психологија изгубила много времена описујући различите атрибуте радника који детерминишу или су повезани са радним понашањем (Campbell, 1999), а врло мало времена посветила је актуелној индивидуалној успешности у задацима (Landy & Conte, 2013).

Осамдесетих година прошлога века, захваљујући пројекту „А“ (в. поглавље „Истраживање структуре радне успешности у војној психологији“), а касније и подухватима Камбела и сарадника, концепт радне успешности добија своје прво теоријско одређење. Једна од првих и општих дефиниција описује радну успешност као понашање или активност (акцију) која је релевантна за организацијске циљеве (Campbell, 1990). Убрзо након првог теоријског одређења, неколико аутора даље уобличава дефиницију радне успешности. С тим у вези, Мотовидло проширује дефиницију и наведени конструкт описује као „низ дискретних бихејвиоралних епизода, које индивидуа испољава током одређеног времена и које представљају очекивану (жељену) вредност организације“ (Motowidlo, 2003, стр. 39). И Висвесваран и Уанс дају своју дефиницију радне успешности као „мерљиву активност, понашање или резултат (исход) у који су појединци укључени или на неки начин повезани са њима и који доприносе организационим циљевима“ (Viswesvaran i Ones, 2000, стр. 216).

Иако постоји неколико дефиниција радне успешности, Камбел и Виерник (Campbell & Wiernik, 2015) сматрају да све оне омогућују постизање консензуса у погледу значења радне успешности: радна успешност је нешто што људи раде, активност коју људи преузимају, а која доприноси организацијским циљевима. Мотовидло (Motowidlo, 2003), такође, сматра да радну успешност чине две

кључне одреднице и то: а) радна успешност је понашање и б) то понашање мора бити у складу са очекиваним циљевима организације. Иако постоји јасноћа у теоријском одређењу појма радне успешности, Кембел и Виерник (Campbell & Wiernik, 2015) напомињу да је веома важно раздвојити оно што представља радну успешност од онога што она није. Наиме, постоје бројне тенденције од стране појединих аутора да се под наведеним појмом групишу и други појмови и концепти. Стога, Кембел и Виерник (Campbell & Wiernik, 2015) наводе да је радна успешност:

- пре понашање или активност него исход (резултат) тог понашања (активности) (Campbell & Wiernik, 2015). Наиме, Ленди и Конте (Landy & Conte, 2013) сматрају да је за разумевање појма радне успешности потребно направити његову диференцијацију од термина продуктивност и ефективност. Продуктивност и ефективност су појмови који више говоре о исходу, а радна успешност је пре понашање (Landy & Conte, 2013). Ефективност је, у ствари, евалуација резултата добијених радним понашањем, а продуктивност мера ефективности која посматра однос улаза (*input-a*) и излаза (*output-a*) (Landy & Conte, 2013). Дакле, радна успешност је оно што људи у ствари раде (Landy & Conte, 2013), а резултат је стање ствари које је последица понашања (Motowidlo, 2003). Суштина појмовне разлике лежи у чињеници да радна успешност подразумева варијансу која је само под контролом појединца, тј. индивидуе чија се успешност процењује, а није последица бројних других фактора и околности који су ван домашаја индивидуе (Landy & Conte, 2013; Campbell & Wiernik, 2015). Наведено објашњење радне успешности је у супротности са дефиницијом Висвесверана и Уанса (Viswesvaran & Ones, 2000) који сматрају да се под наведеним појмом може сматрати и исход понашања. Са друге стране, Мотовидло (Motowidlo, 2003) сматра да радна успешност није исто што и понашање. По његовом мишљењу, понашање је оно што људи раде, а радна успешност је очекивана организацијска вредност онога што људи раде (Motowidlo, 2003).
- понашање односно активност која је релевантна за постизање организационих циљева односно има неку организацијску вредност (Visvesvaran & Ones, 2000; Landy & Conte, 2013; Campbell & Wiernik, 2015). Дакле, радна успешност

подразумева понашања и активности које воде неком организацијском циљу, па је стога један од проблема конкретизације и утврђивања релевантности радног понашања повезан са идентификовањем организационих циљева. С тим у вези, неко мора идентификовати оне активности или облике понашања који доприносе постизању организационих циљева (Campbel & Wiernik, 2015).

- понашање које мора бити мерљиво (Visveswaran & Ones, 2000; Campbel & Wiernik, 2015). Дакле, није довољан само суд о релевантности понашања за достизање организацијских циљева, већ успешност у послу мора бити степенована по нивоима спретности (Campbell, 2013; Campbel & Wiernik, 2015). Степеновање омогућава мерљивост разлика у присуству понашајних образаца неопходних за достизање организацијских циљева. Ленди и Конте (Landy & Conte, 2013) појам мерљивости доводе у блиску везу са изразом „видљиво“. Јер, одређени послови могу укључивати понашања као што су „размишљање, планирање, доношење одлука или решавање проблема“, која не могу бити опсервирана (Landy & Conte, 2013) па самим тим ни објективно мерљива.
- не обухвата варијабле индивидуалних карактеристика (нпр. когнитивне способности, личност, мотивационе диспозиције...), варијабле стања (нпр. одређена знања и вештине) нити одређене ситуационе карактеристике (нпр. систем награђивања и руковођења у организацијама) (Campbel & Wiernik, 2015). О наведеним варијаблама пре би се могло говорити као о детерминантама радне успешности, које на (не)посредан начин утичу на радно понашање (Campbel & Wiernik, 2015). Дакле, концепт радне успешности припада пољу критеријумске (зависне), а не предикторске (независне) варијабле у индустријској/организационој психологији (Campbell, 2013).

Колико је важно постићи терминолошку јасноћу концепта радне успешности можда најбоље говоре појмови критеријумске контаминације и критеријумске дефицијенције (Landy & Conte, 2013). Критеријумска контаминација подразумева ситуацију у којој актуелни критеријум (у овом случају радна успешност) укључује информације које нису повезане са понашањем које се мери, док критеријумска дефицијенција подразумева

недостатак информација које су у вези са понашањем које покушава да се процени (Landy & Conte, 2013). На пример, процена радне успешности запосленог може бити проблематична уколико се процењује преко резултата понашања, јер исход неке активности може бити последица бројних других фактора (нпр. тимског рада или функционалности неког средства којим се извршава радни задатак) који су ван домашаја и контроле запосленог. У наведеном случају говори се о критеријумској контаминацији. Пример за критеријумску дефицијенцију подразумева искључивање оних облика понашања који су релевантни за постизање организацијских циљева.

2.2. Субдимензије и методологија испитивања структуре успешности у послу

Развој теорије радне успешности подразумевао је испитивање структуре наведеног концепта. Након екстензивних истраживачких подухвата на војној популацији, деведесетих година двадесетог века, Кембел и сарадници дефинисали су први модел радне успешности (према Landy & Conte, 2013). Наведени модел био је мултикомпонентног хијерахијског карактера, на чијем општем нивоу леже осам латентних димензија (Milward, 2005) и то: радна оспособљеност за специфичне послове, радна оспособљеност за неспецифичне послове, писана и орална комуникација, улагање напора, одржавање личне дисциплине, помоћ и подршка колегама и тимском учинку, супервизија (лидерство), управљање/вођење (Campbell, McCloy, Oppler & Sager, 1993). Хијерахијски квалитет Кембеловог модела огледа се у чињеници да је свака од набројаних димензија радне успешности дефинисана и на специфичнијем нивоу (Campbell & Wiernik, 2015). На пример, димензија „улагање напора“ може бити редукована на физичку, когнитивну и мотивациону компоненту (Milward, 2005). Иако је модел утврдио осам општих компоненти успешности, Камбел је напоменуо да све оне нису саставни аспект успешности запосленог на сваком послу, већ да су само радна оспособљеност за специфичне послове, лична дисциплинованост и улагање напора суштинске за све врсте послова (Landy & Conte, 2013).

Две деценије касније, Кембел (Campbell, 2013) је ревидирао свој првобитни модел. Број димензија које чине латентну структуру радне успешности остао је

исти, али нови модел укључио је синтезу свих истраживачких налаза на пољу испитивања димензија радне успешности (в. касније) (Campbell & Wiernik, 2015). Поред резултата у моделирању индивидуалне радне успешности, Кампбел је у свој модел укључио и тимску успешност, лидерство и успешност управљања (Campbell & Wiernik, 2015). По новом Кембеловом (Campbell, 2013) моделу димензије успешности радне улоге су: техничка успешност, комуникација, иницијатива, отпорност и напор, контрапродуктивно понашање, супервизијско, управљачко и извршилачко лидерство, хијерархијско управљање радном успешношћу, вођење тимске успешности и управљање тимском успешношћу.

Неколико година након развоја првог Кембеловог модела, Борман и Мотовидло (Borman & Motowidlo, 1993) пружају свој двофакторски модел радне успешности. По њиховом мишљењу, поред важности успеха у радним задацима, за организацијску ефективност важна је и контекстуална успешност. За разлику од успешности у радним задацима, која је везана за задатке (активности) формално препознате као део послова запосленог, контекстуална успешност подразумева оне активности које подржавају организацијски, социјални и психолошки квалитет средине неопходан за извршење радних задатака (Borman & Motowidlo, 1993). Према мишљењу Милвордове (Milward, 2005) постоје две главне зоне контекстуалне успешности, а то су: организацијско-грађанско понашање (*OCB-Organizational and civil behaviour*) и просоцијално организацијско понашање.

Захваљујући раду Смита и сарадника (Smith, Organ & Near, 1983), развијен је концепт организацијско-грађанског понашања, који укључује две димензије: алтруизам и повиновање организацијским правилима и прописима. Пенеј и Борман (Penney & Borman, 2005) наглашавају да организацијско-грађанско понашање алудира на конструкт који описује вољно понашање, које излази из оквира формалних организационих улога и захтева и које доприноси организацијској ефикасности. Орган дефинише организацијско-грађанско понашања као „дискреционо, које није директно или експлицитно препознато од стране формалног система награђивања и оцењивања, а које у суштини утиче на ефикасније функционисање организације“ (Organ, 1988, стр. 4).

Концепт сличан организацијско-грађанском понашању је просоцијално организацијско понашање. Док неки аутори (нпр. Milward, 2005) сматрају да се просоцијално организацијско понашање не разликује битно од организацијско-грађанског понашања, јер се односи на понашање које промовише индивидуално, групно и организационо благостање (Brief & Motowidlo, 1985, према Milward, 2005), Хофман и Дилкерт (Hoffman & Dilchert, 2012) сматрају да се ови облици понашања битно разликују, пошто је просоцијално организацијско понашање више усмерено на помоћ другима него организацији. Дакле, просоцијално организацијско понашање може и штетити организацији, јер на пример запослени радник може помоћи свом колеги да заврши неки пројекат на уштрб завршетка сопствених радних задатака (Hoffman & Dilchert, 2012).

Поред тзв. „сунчане стране“, постоји и „мрачна страна“ радне успешности позната под називом „контрапродуктивна понашања“ (Landy & Conte, 2013). Апсентизам, крађа, уништавање имовине, саботажа су само неки облици контрапродуктивног понашања (Hoffman & Dilchert, 2012), који запослени испољавају, а који даље штете и индивидуама и организацији. Дакле, контрапродуктивно понашање је понашање запосленог које штети или има намеру да оштети организацију и људе који раде у њој (Spector & Fox, 2005). Под контрапродуктивним понашањем не подразумевају се активности које имају карактер несреће или су ван контроле запослених (Rotundo & Spector, 2010).

Осим наведених димензија радне успешности, крајем двадесетог века, својим истраживачким радовима Олворт и Хескет (Allworth & Hesketh, 1999) и Пулакосова и сарадници (Pulakos et al., 2000) пружили су могућност да се поље радне успешности прошири за још једну димензију тзв. адаптивну успешност. Међутим, за разлику од наведених димензија, адаптивна успешност као аспект конструкта радне успешности претрпео је бројне критике и по питању статуса, али и по питању адекватности операционализације у складу са општом дефиницијом радне успешности.

Иако не постоји потпуно јасна сагласност око структуре радне успешности, тј. које је димензије чине, може се наслутити да међу истраживачима постоји

консензус о томе да радну успешност чине: успешност на задатку, контекстуална радна успешност, организационо грађанско понашање и контрапродуктивно понашање (Viswesvaran & Ones, 2005; Landy & Conte, 2013; Campbell, 2015), док већина аутора сматра да и адаптивна успешност заслужује статус димензије радне успешности (Koormans et al., 2011; Landy & Conte, 2013).

Осим наведеног приступа у дефинисању унутрашње структуре радне успешности постоје и други покушаји операционализације таксономија радне успешности. Један од покушаја познат је под називом „Великих осам“ компетенција. Творац овог модела Бартрам (Bartram, 2005) покушао је да укомпонује неке од категорија радног учинка у шири модел радне успешности. Компетенције³ у његовом моделу покривају Кембелове предложене димензије, организацијско-грађанско понашање и концепт адаптивне успешности Пулакосове и сарадника (Landy & Conte, 2013). Поред Бартрама, и Купманс и сарадници (Koormans et al., 2011) предложили су хеуристички концепт индивидуалног радног учинка на чијем врху се налази општи (генерални) фактор индивидуалне радне успешности, а други ниво чине четири димензије: успешност у радним задацима, контекстуална успешност, адаптивна успешност и контрапродуктивно понашање.

Без обзира на различите предложене моделе, очигледно је да је радна успешност концепт мултидимензионалне природе (Koormans et al., 2011). Стога, да би се јасно операционализовала радна успешност, потребно је идентификовати њене димензије и индикаторе (Campbell, 1990; Viswesvaran, 2001; Fay & Sonnentag, 2010; Koormans et al., 2011). Према Висвесварану и Онесу (Viswesvaran & Ones, 2005), постоје четири приступа које треба комбиновати у испитивању унутрашње структуре радне успешности, а то су: рационално-синтетички, факторско-аналитички, употреба техника анализе посла и примена организационих теорија. Рационално-синтетички приступ подразумева активности прегледа досадашњих мерних инструмената радне успешности који су примењивани у различитим контекстима и покушаје да се на основу прегледа и

³ Бартрам (Bartram, 2005) наводи следеће компетенције: вођење и одлучивање, подршка и кооперација, интеракција и предикција, анализа и интерпретација, креација и концептуализација, организација и извршавање, адаптација и превазилажење, предузимљивост и реализација.

изведених закључака направи синтеза и дефинишу димензије радне успешности (Viswesvaran & Ones, 2000; Viswesvaran, 2001; Viswesveran & Ones, 2005). Други приступ, тзв. факторско-аналитички, подразумева развој мултидимензионалних мерних инструмената заснованих на претпостављеним димензијама, прикупљање података са тих мерних инструмената, процењивање индивидуалне радне успешности и емпиријску потврду димензија применом факторске анализе (Viswesvaran & Ones, 2000; Viswesvaran, 2001; Viswesveran & Ones, 2005). У дефинисању димензија радне успешности, један део истраживача ослања се на примену метода анализе посла, а што се може сматрати трећим приступом испитивању структуре индивидуалне радне успешности (Viswesvaran & Ones, 2000). Примера ради, при дефинисању концепта радне успешности Кембел (Campbell, 1990) је користио поједине технике анализе посла као што су анализа радних задатака и анализа критичних догађаја. Примена организационих теорија у дефинисању садржаја конструкта радне успешности представља четврти начин (Viswesvaran, 2001; Viswesveran & Ones, 2005). Један од примера примене организационих теорија у контексту развоја модела радне успешности је Борманова и Мотовидлова (Borman & Motowidlo, 1993) дводимензионална структура радне успешности (успешност заснована на радним задацима и контекстуална радна успешност), која је заснована на теорији социо-техничког система.

2.3 Истраживање структуре радне успешности у војној психологији

Почетком осамдесетих година прошлога века, Истраживачки институт америчких оружаних снага започео је два велика валидациона пројекта позната под називом „Пројекат А“ (од 1982. до 1989. године) и „Пројекат каријере оружаних снага“⁴ (од 1990. до 1994. године) (Borman, Penner, Allen & Motowidlo, 2003). Поред општих циљева наведених пројеката - валидација селекционих и класификационих процедура и података, један од специфичних циљева „Пројекта А“ био је развој општег модела радне успешности за почетне („улазне“) дужности и за послове подофицирског кадра (Campbell & Кнарр, 2010). С тим у вези,

⁴ Пројекат каријере оружаних снага је превод од „The Career Forces Project“.

„Пројекат А“, по питању наведеног специфичног циља, резултирао је дефинисањем петофакторског модела за регрутовану популацију и шестофакторског модела за подофицирске дужности (в. Табелу 1; Campbell & Knapp, 2010).

Табела 1. Приказ петофакторског модела успешности за регрутни кадар (Campbell, 1990; Campbell & Knapp, 2010).

Димензија радне успешности	Опис
Кључна техничка оспособљеност	Подразумева оспособљеност војника да извршава задатке који су кључни за његову војничку специјалност. Наведени конструкт односи се на чињеницу колико добро индивидуа може да изврши кључне техничке задатке који се захтевају у послу. Конструкт не укључује индивидуалну вољност да се изврши наведени задатак.
Општа војничка оспособљеност	Поред техничке оспособљености, у оквиру својих специјалности (родова и служби), војници су одговорни за извршавање општих војничких задатака (нпр. одређивање топографских тачака на картама, познавање и пружање прве (медицинске) помоћи и слично).
Улагање напора и лидерство	Конструкт се односи на степен улагања напора у свим аспектима посла, показивање истрајности у штетним или опасним условима и демонстрирање лидерства и подршке колегама. Конструкт укључује вољност да се изврше захтеви посла и да се буде кооперативан и подржавајући према другима.
Лична дисциплинованост	Конструкт изражава степен у којем се индивидуа придржава војничких прописа и традиције, у којем вежба личну самоконтролу, демонстрира интегритет у свакодневном понашању и није склона дисциплинским проблемима.
Физичка оспособљеност и војничко држање	Конструкт репрезентује степен у којем војник одражава војничку изграђеност и добру физичку кондицију.

Наведена два пројекта, а посебно „Пројекат А“, била су основ за развој теорије и концепта радне успешности (Campbell & Knapp, 2001). „Пројекат А“ не само да је покренуо иницијативу за развој прве теоријске концептуализације

радне успешности као осмофакторског модела успешности у задацима, већ је утицао и на даљи развој модела радне успешности (Borman & Motowidlo, 1993; Borman & Motowidlo, 1997).

Иако је прва теоријска концептуализација радне успешности потекла захваљујући раду Кембела и његових сарадника на пројекту америчких оружаних снага, испитивање структуре радне успешности није настављено у оквирима војне већ у областима индустријске психологије. Од наведена два пројекта до данас, приметан је пад интересовања војних психолога за испитивање структуре и даље теоријско уобличавање концепта радне успешности. Једно од ретких и скорашњих истраживања које се бави питањем модела радне успешности у војној средини јесте испитивање групе аутора на челу са Луом. Њихово истраживање структуре радне успешности, које је спроведено на узорку од 1402 припадника кинеских оружаних снага, показало је да у основи конструкта радне успешности леже два фактора – успешност у радним задацима и контекстуална радна успешност (Luo, Shi, Wendong & Miao, 2008). Истраживањем Луа и сарадника (Luo et al., 2008) утврђено је да димензија „успешност у радним задацима“ укључује: војну обученост, извршење задатака и радни капацитет, док контекстуална радна успешност подразумева: помоћ другима, љубав према учењу, промовисање организационе користи и самодисциплину.

Истраживања оружаних снага на нашим просторима, током седамдесетих и осамдесетих година прошлога века, била су углавном усмерена на испитивање критеријума радне успешности. Основни циљеви наведених истраживања углавном су били усмерени на испитивање критеријума успешности код питомца (кадета) Војне академије у бившој Југословенској народној армији. Прво испитивање критеријума спровео је Шипка (Šipka, 1978, према Kostić, 1989) и установио 5 латентних критеријумских димензија питомца: прилагођеност колективном начину живота, ангажованост у ваннаставним активностима, мотивисаност за успех у војној каријери, почетна војнострукна оспособљеност и базична теоријска оспособљеност. Исте године и на истом узорку испитаника, Пајевић (Pajević, 1978, према Kostić, 1989) проширује истраживачке налазе Шипке и додаје још једну критеријумску димензију „успех из наставних

предмета“. Неколико година касније, Касагић (Kasagić, 1984, према Kostić, 1989) увиђа да се критеријуми успешности разликују код питомца друге и четврте године академских студија. Док су прилагођеност колективном животу и образовна успешност исти фактори успешности код обе групе питомца, ваннаставна социјална афирмација представља трећи критеријум успешности код кадета друге године, а апликативност стечених знања, вештина, способности и ваннаставна социјална афирмација представљају важан критеријум успеха код питомца четврте године (Kasagić, 1984, према Kostić, 1989). На крају, у својој докторској дисертацији Костић (Kostić, 1989) закључује да се захтеви војне организације, који се постављају питомцима, могу груписати у неколико критеријских подручја: образовна успешност, прилагођеност колективу, физичка успешност, (не)прилагођеност примењеној обуци, ватрена обученост, прилагођеност војничкој субординацији, дисциплинска прилагођеност и здравствена прилагођеност.

Почетком деведесетих година прошлога века започето је теоријско уобличавање концепта радне успешности, које је произашло из потребе да се реши дугогодишња дилема позната као „проблем критеријума“. Не само да је концептуализација радне успешности послужила за јасније дефинисање критеријумске варијабле у индустријској/организационој психологији, већ је захваљујући Кембеловим истраживачким напорима, концепт радне успешности добио посебно место и улогу у разумевању односа организационог понашања индивидуе и организационе ефикасности. С тим у вези је и дефиниција радне успешности која наведени конструкт види као мерљиво и дискретно бихејвиорално понашање које је у складу са и доприноси очекиваним вредностима организације. Иако је, на први поглед, по свом садржају дефиниција радне успешности јасна и недвосмислена, она је изазивала бројне „невоље“ истраживачким напорима, јер се истраживачи нису усмеравали на проучавање понашања већ пре на утврђивање одређених карактеристика личности које узрокују организациона понашања. Стога, пре неколико година Кембел, зачетник концепта радне успешности, у сарадњи са Виерником, публикује чланак у којем

указује на важност прецизног раздвајања концепта радне успешности од варијабли индивидуалних разлика и појмова као што су резултат, ефикасност и ефективност.

Упркос Кембеловом схватању радне успешности, постоје мишљења појединих аутора да је наведени феномен и начин размишљања о њему потребно мењати. Примера ради, Клевеленд и Колела (Cleveland & Colella, 2010) сматрају да је свет рада постао комплексан и да, стога, дефиниција успеха у радном контексту мора да еволуира. И не само то, него именоване ауторке наводе да истраживачи игноришу да концепт радне успешност повежу са „ванрадним“ контекстом у којем индивидуа функционише, а које може утицати на радно понашање и ефекте тог понашања на коначне резултате у послу. На пример, здравствено стање, учесталост доживљених стресора и квалитет брачног живота, према мишљењу наведених ауторки, само су потенцијални сегменти широког поља радне успешности и зато их је немогуће изоловати од радног понашања.

Дакле, могло би се закључити да концепт радне успешност, у својој суштини, занемарује потребе и лични живот индивидуе односно организација и њено функционисање су у „центру пажње“ а индивидуа се посматра као чинилац који мора да задовољи захтеве организације. С тим у вези, у контексту даљег развоја концепта радне успешности потребно је усмерити се на хуманизацију наведеног феномена. Наиме, у дефиницији радне успешности наводи се да је у фокусу људско понашање које доприноси очекиваним вредностима организације, али при томе, није у потпуности јасно које су то очекиване вредности односно као да је остављена могућност свакој организацији да у пракси дефинише своје вредности. У таквом контексту, оставља се могућност организацији да индивидуу у потпуности претпочини својим циљева, а да при томе занемари њене потребе. Управо, како би се избегла могућност да се однос индивидуе и организације посматра једносмерно, у овом раду се промовише идеја да је ментално функционисање индивидуе од посебног значаја за радну ефикасност. Такође, очекиване вредности организације у овом раду, у контексту проучавања адаптивне успешности као субдимензије радне успешности, јасне су и недвосмислено исказане.

Поред дефиниције радне успешности, истраживачи су се усмеравали и на утврђивање структуре наведеног феномена. Може се констатовати да постоји сагласност свих истраживача да се ради о мултифакторском конструкту. С тим у вези, једна од општепознатих приступа у развоју факторске структуре радне успешности јесте она која радну успешност дефинише кроз неколико субдимензија и то: успешност у задацима, контекстуална успешност, организационо-грађанско понашање и контрапродуктивна понашање. Последњих десетак година постоји тенденција појединих аутора да статус субдимензије радне успешности признају и адаптивној успешности. Наведена тенденција појединих аутора наишла је на бројна оспоравања других аутора која своја образложења оправдају тиме што адаптивну успешност виде пре свега као сегмент динамике радне успешности или не сматрају да је наведени концепт посебно значајан за саму структуру радне успешности. С тим у вези, у овом раду се промовише идеја да адаптивна успешност има несумњив значај и посебно место у проучавању радног понашања у контексту очекиваних вредности организације, јер радно окружење постаје све сложеније и захтевније и тиме „притиска“ индивидуу да се „брани“ и сачува своје ресурсе како би се усмерила на извршење радних задатака. Дакле, верује се да у оквиру радног контекста постоји један „паралелни универзум“ који намеће индивидуи захтеве, а који нужно не морају да воде коначним и очекиваним циљевима организације али могу утицати на радно понашање и самим тим и на успешност у извршавању радних задатака и постизању радних циљева.

3. Адаптивна успешност

3.1. Проблем дефинисања и латентне структуре индивидуалне адаптивне успешности

Говорећи о адаптацији бројни аутори употребљавали су различите термине (Sonnentag, Volmer, & Spychala, 2008; Campbell & Wiernik, 2015). Хескет и Нил (Hesketh & Neal, 1999) говорили су о адаптивном радном учинку, Марфи и Џексон (Murphy & Jackson, 1999) о флексибилности, а Лондон и Моне (London & Mone, 1999) о способности да се интегришу нова научена искуства. Овај плурализам појмова задржао се и до данашњих дана (Jundt et al., 2015). Међутим, бројни термини (адаптивни радни учинак, адаптабилност, адаптивни трансфер и слично (Jundt et al., 2015)), који су се углавном користили као синоними, узроковали су концептуалну нејасноћу и проблеме у дефинисању адаптивне успешности (Jundt et al., 2015; Vaard et al., 2014). Зато је, према мишљењу Барда и сарадника (Vaard et al., 2014), литература о адаптивној успешности проистекла из различитих истраживачких перспектива и метода, а што је даље усмерило истраживаче да процењују наведени концепт на различите начине и под различитим условима.

Управо наведени проблеми провоцирали су конфузију у дефинисању и концептуализацији адаптивне успешности. С тим у вези, Јунт и сарадници (Jundt et al., 2015) идентификовали су неколико различитих објашњења адаптивне успешности као димензије конструкта радне успешности, а која се могу уочити у стручној психолошкој литератури, и то су:

- концепт адаптивне успешности повезан је са споља индукованим променама, као што су технологија, глобализација и слично;
- концепт адаптивне успешности посматра се као скуп понашања намењен за одржавање нивоа радног учинка или минимизирање пада радне успешности које је последица резултата промена које су се десиле;
- концепт адаптивне успешности разматра се у контексту антиципативних (нпр. учење и примена нових облика понашања и стратегија као антиципација промена у средини) и реактивних елемената (нпр. учење и примена стратегије на промене које се не могу антиципирати а које су повезане са падом радног учинка);

- концепт адаптивне успешности не односи се само на радне задатке већ и на шире интерперсоналне и организацијске промене које могу утицати на постизање организацијских циљева.

Према мишљењу Јунта и сарадника (Jundt et al., 2015), наведене дефиниције могу се интегрисати у радну дефиницију адаптивне успешности, али недостаје уважавање опште дефиниције радне успешности.

Слично Јунту и сарадницима, Пулакосова и група аутора (Pulakos, Mueller-Hanson & Nelson, 2012) прегледом литературе, такође, идентификују неколико дефиниција адаптивне успешности:

- „ефективна промена као одговор на промењену ситуацију“ (White et al., 2005, према Pulakos et al., 2012, str. 596),
- „функционална промена (когнитивна, бихејвиорална и/или афективна) као одговор на промене околности у средини“ (Banks et al., 2002, према Pulakos et al., 2012, str. 596),
- „процес којим индивидуа достиже одређени степен усклађености сопственог понашања и захтева нове радне средине, који су креирани новим и недефинисаним проблемима а што резултира променама и неодређеношћу радне средине“ (Chan, 2000, према Pulakos et al., 2012, str.596),
- „модификација сопственог понашања како би се испунили захтеви нове ситуације и догађаја, или промене у средини“ (Pulakos et al., 2000, према Pulakos et al., 2012, str. 596-597),
- „ефективна промена и усавршавање као одговор на тренутне или антиципиране промене у средини или ради бољег разумевања средине“ (Muller-Hanson et al., 2009, према Pulakos et al., 2012, str. 597).

На крају, Пулакосова и сарадници (Pulakos et al., 2012) закључују да све наведене дефиниције сугеришу да адаптивна успешност може бити реактивна или проактивна као одговор на актуелне или будуће промене у окружењу, као и да те промене могу бити изазване како унутрашњим тако и спољашњим променама (факторима, процесима).

Прва дискусија о конструкту адаптивне успешности везана је за радове Олворта и Хескета (Allwart & Hesketh, 1999, према Griffin & Hesketh, 2003). Захваљујући њиховом раду и касније раду Пулакосове и сарадника, Грифин и Хескет (Griffin & Hesketh, 2003) дефинисали су конструкт адаптивне успешности кроз три шира облика понашања: проактивно понашање – особа иницира активности које имају позитивни утицај на промене у средини, реактивно понашање – особа мења или модификује себе (сопствено понашање) како би се ускладила са средином (окружењем) и толерантно понашање – особа наставља да функционише упркос променама у средини или тај облик понашања постаје једина могућност када ни проактивно ни реактивно понашање нису адекватан одговор на промене у средини.

Међутим, Кембел и Виерник (Campbell & Wiernik, 2015) сматрају да активно, проактивно и адаптивно понашање у целини припадају једном другом „паралелном универзуму“ који се може окарактерисати као динамика успешности, а не као структура успешности. Концепт динамике радне успешности заснован је на идеји да се индивидуална радна успешност мења током времена, што због промена у радним захтевима и одговора индивидуе на промене или зато што се индивидуа мења током времена без обзира на промене радних захтева (Campbell & Wiernik, 2015). С тим у вези, већина истраживања организационе психологије дизајнирана су тако да трагају за променама радне успешности ради побољшања индивидуалног знања, вештина и мотивационих детерминанти успешности путем тренинга, каријерног развоја, супервизије, постављања циљева, различитих начина награђивања итд. (Campbell & Wiernik, 2015). Сви наведени начини утичу на промену захтева према радној успешности и у том смислу индивидуална адаптација на промене била би пре ствар динамике радне успешности.

Што се тиче испитивања структуре адаптивне успешности, према мишљењу Барда и сарадника (Vaard et al., 2014), једина озбиљна студија је истраживање Пулакосове и колега. Пулакосова и сарадници (Pulakos et al., 2000, 2002) идентификовали су неколико субдимензија адаптивне успешности: креативно решавање проблема, сналажење у неодређеним и непредвидљивим

ситуацијама, усавршавање на пољу радних задатака, технологија и процедура, демонстрирање интерперсоналне адаптабилности, демонстрирање културолошке адаптабилности, демонстрирање адаптабилности на физичке (спољне) факторе (мисли се на климатске факторе), управљање хитним или кризним ситуацијама и управљање стресним ситуацијама (в. Табелу 2).

Табела 2. Приказ латентне структуре адаптивне успешности према становишту Пулакосове и сарадника (Pulakos et al., 2000).

Субдимензија адаптивне успешности	Опис
Управљање хитним и кризним ситуацијама	Реаговање са одговарајућим степеном ургентности на опасне и хитне ситуације; брзо анализирање опција ради суочавања са опасношћу; доношење одлука у секунди које су базиране на јасном и фокусираном размишљању; одржавање емоционалне контроле и објективности током фокусирања на ситуацију; убрзано предузимање акције и управљање опасношћу.
Управљање радним стресом	Остати прибран и сталожен у ситуацијама суочавања са тешким околностима; непренаглашено реаговање на неочекиване вести и ситуације; управљање фрустрацијама усмеравањем на конструктивна решења пре него пребацивањем кривице; демонстрирање отпорности и високог степена професионализма у стресним околностима;
Сналажење у неодређеним и непредвидљивим радним ситуацијама	Предузимање ефективне акције када је неопходно без потребе да се створи укупна слика или да се све чињенице „имају у рукама“; спремна и лагана промена брзине реакције на непредвидљиве и неочекиване околности; ефикасно прилагођавање планова, циљева, акција и приоритета у контексту реаговања на промењиву ситуацију; не размишљање у контексту „црно-бело“; превазилажење паралисаности која проистиче из неодређености или двосмислености.
Решавање проблема на креативан начин	Употреба јединствених начина анализе и стварање нових, иновативних идеја; гледање на проблем из различитих углова ради проналажења новог приступа; повезивање наизглед неповезаних чињеница и стварање креативних решења; отвореност према различитим могућностима које други могу пропустити; размишљање изван задатих параметара како би се дошло до ефикаснијег приступа; развој иновативних метода прикупљања или употребе ресурса када доступни ресурси нису довољни за извршење посла.

Субдимензија адаптивне успешности	Опис
Усавршавање на пољу рада, технологија и процедура	Показивање ентузијазма за учење нових приступа и технологија у спровођењу посла; рад усмерити на оно што је неопходно како би се одржало постојеће знање и вештине; брзо и вешто усвајање нових метода или начина на који треба извршити превасходно непознате задатке; прилагођавање новим радним процесима и процедурама; антиципација промена у радним захтевима и трагање за учествовањем и учествовање у додељивању задатака или у тренингу који ће припремити индивидуу за промене; предузимање активности ради отклањања слабости у радном учинку.
Демонстрирање интерперсоналне адаптабилности	Флексибилност и отвореност у контакту са другима; слушање и узимање у обзир туђих гледишта и мишљења и мењање сопствених мишљења када је то неопходно; отвореност и прихватање негативних и других коментара који имају развојни ефекат на извршење пословних захтева; развој ефикасних односа са различитим типовима личности; демонстрирање јасног увида у понашања других и изграђивање сопственог понашања за потребе убеђивања, утицаја и ефикасног рада са другима.
Показивање (демонстрација) културолошке адаптабилности	Предузимање активности да се научи и разуме клима, оријентација, потребе и вредности група, организација или култура; добро интегрисање и бити <i>ОК</i> са различитим вредностима, обичајима и културама; вољно прилагођавање понашања као неопходност у повиновању туђим вредностима и обичајима или показивање респекта према тим вредностима; разумевање импликација сопствених активности и прилагођавања како би се одржао позитиван однос са групама, организацијама и културама.
Демонстрација адаптабилности на физичке (спољне) факторе	Прилагођавање захтевима физичке средине као што су екстремне температуре ваздуха, влажност ваздуха или прашина и прљавштина; учестало постављање захтева према себи како би се физички завршили захтевни задаци; прилагођавање телесне тежине и мишићне јачине захтевима посла или постати оспособљен у извршењу физичких задатака неопходних за посао.

Међутим, упркос намери да се „уведе ред“ у истраживачке подухвате, наведена таксономија адаптивне успешности проузроковала је бројне критике. Кључна замерка односи се на интерпретацију фактора адаптивне успешности јер неке од њих као да репрезентују опште вештине (нпр. управљање стресом,

креативно решавање проблема) а не облике понашања (Campbell & Wiernik, 2015). Такође, очигледно је да у предложеној латентној структури адаптивне успешности није јасно направљена дистинкцију између детерминанти радне успешности (нпр. знати како да се управља стресом), контекста у којем се адаптивно понашање дешава (нпр. стресна ситуација) и саме радне успешности (Campbell & Wiernik, 2015). Поред критике у вези са латентном структуром, поједини истраживачи доводе у питање и значајност концепта адаптивне успешности за модел радне успешности, чак и питање њеног статуса као димензије. На пример, Плојхарт и Близе (Ployhart & Bliese, 2006) сматрају да је важније и корисније идентификовати карактеристике адаптабилности индивидуе, него градити нови концепт и дефинисати га као посебну садржинску димензију радног учинка. Такође, Кембел и Виерник (Campbell & Wiernik, 2015) сматрају да концепт адаптабилности треба посматрати пре као врсту (тип) динамике радне успешности, него као структуралну димензију радне успешности. Бард и сарадници (Baard et al., 2014), пак, сматрају да се у последње две деценије концепт адаптивне успешности дефинисао на различите начине и зато је важно разликовати два општа приступа појму радне адаптације. Један приступ посматра адаптивну успешност као скуп понашања или део индивидуалних разлика, док се други приступ фокусира на процесе или кључне вештине релевантне за адаптацију (Baard et al., 2014).

3.2. Концепт адаптивне успешности у војној литератури

Од настанка концепта адаптивне успешности до данас евидентан је драстичан пораст студија које се баве наведеним феноменом (Bartone, 2017). Иако је превасходно испитивање адаптивне успешности било везано за област и подручје организацијске/индустријске психологије (Bartone, 2017), мноштво је примера у којима се адаптивна успешност и адаптабилност разматрају у контексту војних дисциплина.

Наиме, имајући у виду да ће будући официри, и не само они већ и целокупан војни персонал, радити у све комплекснијим и неструктурисаним срединама (мисијама) (Kilcullen, Mael, Goodwin & Zazanis, 1999), постоји потреба

да се идентификују и развијају индивидуе које се могу адаптирати на различите срединске услове и захтеве (Paullin et al., 2014). Стога, припадници оружаних снага на свим нивоима родова и служби морају бити високо адаптабилни и иновативни (Paullin et al., 2014). Дакле, морају се бирати оне индивидуе које су прилагодљивије (Department of defense, 2010, према Legree, Kilcullen, Putka & Wasko, 2014). Зато будућа истраживања треба да се фокусирају на адаптивну успешност и њене детерминанте (Zaccago, 2014).

Колико је актуелна тема адаптивне успешности у војним дисциплинама, говоре и бројни пројекти оружаних снага САД, али и друга стратешка документа и извештаји. Дикерсон (Dickerson, 2003) сматра да је поред девет традиционалних принципа рата⁵ потребно додати још један – адаптабилност. По мишљењу Дикерсона (Dickerson, 2003) адаптабилност у прошлости није била препозната компонента војне ефективности, али ће у будућности постати кључни фактор у спровођењу војних операција. У складу са наведеним је и извештај научног одбора за одбрану (Defence science board, 2011), под називом „Унапредити адаптабилност оружаних снага САД-а“, у којем се предлажу кључни елементи стратегије за промовисање адаптабилности система одбране, а то су: усклађивање свих функција система одбране како би се подржали исходи свих мисија, смањивање неодређености појачавањем глобалне свесности, припрема за све форме екстремних ситуација, унапређење адаптабилности целокупне радне снаге (људског потенцијала) и промена културе.

На практичном нивоу, а у контексту развоја индивидуалне и групне адаптабилности, оружане снаге САД започеле су курс познат под називом „Адаптивно лидерство у асиметричном ратовању“⁶ (Straus et al., 2014). Наведени курс намењен је јачању адаптабилности лидерског особља и развијању њихових способности за креирање тренинга који ће форсирати (подстицати) адаптабилност код полазника курсева (Straus et al., 2014). Као теоријска основа курса узета је осмофакторска таксономија Пулакосове и сарадника (Pulakos et al., 2002), али

⁵ Традиционални принципи рата су: циљ, офанзива, масовност, економија оружаних снага, маневар, командовање, безбедност, изненађење и једноставност (Dickerson, 2003).

⁶ Назив програма на енглеском језику гласи „Asymmetric Warfare Adaptive Leader Program (AWALP)“.

категорисана тако да се 4 димензије адаптивне успешности сматрају кључним (управљање кризама и хитним ситуацијама, креативно размишљање, управљање стресом и суочавање са променљивим и недоследним (двосмисленим) ситуацијама) (Straus et al., 2014).

Такер и Гантер (Tucker & Gunther, 2009), такође, дају своје препоруке како унапредити тренинге адаптивне успешности. Наиме, лидери морају да науче да размишљају као непријатељи, да бојно поље виде из шире перспективе, да визуализирају динамичну средину и да разумеју нежељене консеквенце својих активности (Tucker & Gunther, 2009). Исто тако, у приручнику „FM 6-22“ Генералштава ОС⁷ САД наводи се неколико вештина адаптабилности које би сваки лидер морао да поседује, а то су: брзо приступање ситуацији, препознање промена у средини, идентификовање критичних елемената нове ситуације, примена нових вештина у неантиципираним ситуацијама, избегавање поједностављивања, спремно мењање сопствене реакције и гледање на ситуацију кроз више перспектива путем критичког и креативног мишљења.

3.3. Перспективе испитивања адаптивне успешности

У психолошкој литератури одавно је позната крилатица да је понашање функција односа (интеракције) личности и срединских фактора (Judge & Zapata, 2015). Иако на први поглед формула „понашање = личност x ситуација“ изгледа једноставно, већ дуго траје расправа о међусобној интеракцији и ефектима које на успешност односно понашање имају персоналне и ситуационе варијабле (Donnellan & Robins, 2009). Терборг (Terborg, 1981, према Dostanić, 2017) сматра да постоји пет различитих облика интеракција (ефеката) персоналних и ситуационих варијабли у детерминацији понашања. Ти облици интеракције (ефеката) су: неадитивни интеракцијски односно модераторски однос у којем је утицај на понашање од једне групе предиктора зависан од присуства друге групе предиктора; медијаторски однос који подразумева да је једна група предиктора повезана преко друге групе предиктора са облицима понашања (нпр. особине личности су преко ситуационих карактеристика повезане са облицима понашања);

⁷ ОС је скраћеница за оружане снаге.

неинтерактивни адитивни однос који не подразумева интеракцију ситуације и личности већ наведене групе предиктора објашњавају јединствене варијансе; реципрочни и перцептивни ефекат који подразумева да су персоналне и ситуационе варијабле међусобно условљене (нпр. индивидуа не реагује само на ситуацију већ и учествује у њој); и конгруентни однос у којем се верује да ће сличност између персоналних и ситуационих варијабли имати највеће ефекте на понашање (Terborg, 1981, према Dostanić, 2017).

Поред типова интеракције, поједини истраживачи сматрају релевантним и питање интензитета утицаја персоналних и ситуационих варијабли на понашање. Примера ради, Џаџ и Запата (Judge & Zapata, 2015) верују да је утицај персоналних и ситуационих варијабли подједнако интензиван на понашање. Међутим, поједини истраживачи сматрају да су ситуационе варијабле „дискриминисане“ у односу на персоналне. Наиме, у интеракцији „личност-средина“ пажња већине истраживача је више усмерена на таксономску анализу персоналних варијабли, док се ситуационим варијаблама прилази површно, и посматрају се као да су јединственог карактера без потребе да се разуме њихова типологија (Buss, 2009; Judge & Zapata, 2015). Са друге стране, Фур и Фандер (Furr & Funder, in press) сматрају да је потребно затворити компетитивну дебату и да је важно ипак преусмерити се на интеракцију персоналних и ситуационих варијабли како би се у потпуности разумело питање „зашто људи раде то што раде“?

Имајући у виду да је једна од дефиниција адаптивне успешности везана за споља индуковане промене (прогрес технологије, глобализације...), Јунт и сарадници (Jundt et al., 2015) закључују да један од изазова за будућа истраживања мора бити разумевање промена у радној средини, јер боље разумевање природе промена које се дешавају у средини може створити основу за генерализацију резултата на различите задатке, омогућити стварање јединствене парадигме за проучавање студија адаптивне успешности и дати објашњења за различите и конфузне резултате истраживања адаптивне успешности. Дакле, поред индивидуалне перспективе која истражује индивидуалне карактеристике као извор варијација у радној успешности (Sonnetag & Frese, 2002), потребно је

уважити и ситуациону перспективу која се фокусира на ситуационе аспекте који потпомажу или ометају радну успешност (Sonnentag & Frese, 2002).

Један од покушаја да се разуме значај ситуационе перспективе у области људског понашања, јесте и рад Ханаха и сарадника. Наиме, наведена група аутора усмерила се на утврђивање разлика између нормалног и екстремног окружења. Према мишљењу Ханаха и сарадника (Hannah, Uhl-Bien, Avolio & Cavarretta, 2009) постоји низ фактора који разликују екстремне од нормалних околности и који се могу груписати у 5 димензија: просторна и временска перспектива, амплитуда потенцијалних консеквенци, физичка и психо-социјална близина опасности и форма претње. У складу са наведеним факторима, аутори пружају своју дефиницију екстремног окружења као „окружења у којем се појављује (или постоји вероватноћа да ће се појавити) један или више екстремних догађаја а који могу превазићи капацитет организације за превенцијом таквих догађаја што даље резултира обимним и нетолерантним физичким, психолошким или материјалним консеквенцама у физичком или психо-социјалном окружењу чланова организације“ (Hannah et al., 2009). У складу са наведеном дефиницијом, може се рећи да једно од екстремних окружења јесте и ратно.

Једна од важних карактеристика екстремног односно ратног окружења и ратних ситуација, која је послужила као основа за постављање циљева и хипотеза овог истраживања, јесте временско (фазно) одвијање ситуације (Hannah et al., 2009). Ханах и сарадници (Hannah et al., 2009) сматрају да се екстремна ситуација може посматрати фазно: припремна, трајање екстремног догађаја и фаза након завршетка екстремног догађаја. С тим у вези, имајући у виду да постоје различите фазе екстремне ситуације може се претпоставити да су облици адаптивног понашања у наведеним фазама различити (в. поглавље „Хипотезе истраживања“). Примера ради, Ханах и сарадници (Hannah et al., 2009) наводе да је из угла лидера у почетку важно створити осећај у колективу да се екстремни догађај може десити и да постоји реална опасност за његову појаву. Такво понашање подразумева предвиђање, планирање, припрему и тренинг (McConnell & Drennan, 2006; Smits & Ally, 2003). Узимајући у обзир једну од дефиниција адаптивног понашања, у којој се наводи да адаптивна успешност садржи елементе антиципативности

(Jundt et al., 2015), претпоставља се да у припремној фази екстремне ситуације постоје одређени обрасци понашања који се могу именовати као антиципативни. Такође, Венг (Weng, 2009) наводи да традиционални модел кризних ситуација указује на значај опоравка у пост-фазама кризних ситуација. Наиме, поједини концепти који су произашли из теорија управљања кризним ситуацијама указују на значај и улогу доживљених емоција. Пример је концепт „дживљене емоције“ (Casto, 2014), који указује на значајност оптимизма/песимизма, изражавања наде, скептицизма и слично. Стога, као облик понашања након завршетка борбених дејстава може се дефинисати релаксационо понашање, које има као циљ одржавање одређеног нивоа менталног функционисања и борбене готовости.

3.4. Борбени стрес и адаптивна успешност учесника рата

У литератури војне психологије, термин „борбени стрес“ је током времена добијао различита значења и форме (Campise, Geller, & Campise, 2006). Један од разлога различитих операционализација термина „стрес“ лежи у чињеници да није јединствен концепт већ да пре представља скуп различитих варијабли и процеса који се преплићу на нивоу телесног, когнитивног и у спољашњој реалности (Nash, 2007). Дакле, може се закључити да међу ауторима, који су своје истраживачке интенције усмерили на испитивање борбеног стреса, не постоји консензуална „теоријска матрица“ као полазиште испитивања односа стреса, понашања и физиолошких реакција. На пример, према мишљењу Кругера (Krueger, 2008) за испитивање ефеката борбених дејстава важно је операционализовати „борбени стрес“ као стресор односно стимулус у окружењу, јер је на тај начин најпогодније разумети одговор и последице реакција бораца у рату. Ту тезу потврђују и други аутори наводећи да у сржи превентивних активности лежи препознавање фактора који утичу на развој унутрашњег доживљаја стреса (Campise et al., 2006). Насупрот наведеном гледишту, поједини аутори сматрају да антецедентне варијабле, нпр. борбени фактори (стресори), нису од кључног значаја за разумевање утицаја ситуације на индивидуу, већ да је начин на који се ситуација опажа и тумачи централна варијабла (Gal & Jones, 1995). Дакле, изложеност истим ратним стресорима код различитих бораца провоцираће различите реакције на ситуацију и зато је потребно направити мост (медијациону варијаблу) који лежи у

процесима опажања и процењивања ратне ситуације (Gal & Jones, 1995). С тим у вези, Гал и Џонс (Gal & Jones, 1995) иду корак даље и пружају модел понашања војника у борбеним ситуацијама. Модел наведених аутора укључује бројне антецедентне варијабле, које се могу груписати у индивидуалне факторе, факторе везане за сопствену јединицу и борбене факторе. Све наведене варијабле утичу на опажање борбене ситуације, а што даље резултира стварањем различитих модела одговора војника на ратну ситуацију (Gal & Jones, 1995).

Управо различите концепције стреса (в. Џабаркара, 2017) наводиле су истраживаче на то да на различите начине третирају механизме адаптације и технике превладавања стреса у ратној ситуацији. Неке теорије су адаптацију на стрес сводиле на биолошки процес у складу са Селијевом дефиницијом стреса као неспецифичног телесног одговора на срединске захтеве (Selye, 1956, према Nash, 2007). Истражујући биолошки одговор организма на стрес, Сели је дефинисао нови концепт познат као „генерални адаптациони синдром“. Према Селијевом мишљењу, општи адаптациони синдром је процес који захтева време у стварању одговора на стресор, који мобилише енергију и који у највећем броју случајева не може бити у потпуности одржан (Selye, 1956, према Nash, 2007). Посматрајући наведени синдром кроз временске фазе развоја стреса, адаптивне реакције у алармној фази подразумевају мобилизацију ресурса као одговор на промене, у даљем развоју стреса организам креира отпор у односу на негативне ефекте стресора, и коначно у финалној фази, адаптивни одговор на створени умор или исцрпљеност од излагања стресу јесте опоравак (Nash, 2007).

Друга теоријска полазишта су стрес и адаптивне механизме посматрали као психолошке процесе. Дакле, уместо биолошког оквира, адаптивна реакција на стрес разматрала се у когнитивној, емоционалној и бихејвиоралној сфери. За психолошке теорије које су припадале психоаналитичкој, бихејвиоралној, когнитивној и здравственој психологији, успешна адаптација на стресоре сматрала се круцијалном за ментално здравље и благостање (Nash, 2007). Наведене психолошке теорије адаптацију на стрес виделе су кроз рефлективне и аутоматске одговоре на стрес, путем свесног и вољног реаговања и процесом опажања и евалуације ситуације као претече у савладавању стреса (Nash, 2007).

Под рефлективним и аутоматизованим реакцијама подразумевају се научени обрасци понашања који се усвајају репетитивном обуком до те мере да њихова употреба не захтева свесно доношење одлука (Nash, 2007). То је и циљ војне обуке, закључује Неш (Nash, 2007), да будуће ратнике „наоружа“ аутоматизованим обрасцима понашања који би се могли применити у борбеним операцијама без обзира на ниво израженог стреса.

Лазарус и Фолкман (Lazarus & Folkman, 1984) савладавање стреса виде као константну промену когнитивних и понашајних напора како би се управљало спољашњим и/или унутрашњим захтевима. Наиме, циљ је свесно и вољно приступити стресору, стога учесници рата морају бити креативни у развоју и примени стратегија савладавања стреса. Такође, Лазарус и Фолкман (Lazarus & Folkman, 1984) сматрају да је у процесу адаптације поред свесности и вољности, битно и опажање ситуације. Опажање ситуације захтева менталне активности као што су просуђивање, доношење одлуке о избору активности и слично (Nash, 2007).⁸

На крају, Неш (Nash, 2007) закључује да се сви адаптивни процеси, било да су свесни или несвесни, вољни или невољни, могу сврстати у три категорије и да сви они имају исти циљ, а то је: да поврате хомеостазу, да редукују упозорење и анксиозност и да се уз помоћ њих расте и развија путем управљања изазовима. Категорије, или како их Неш (Nash, 2007) зове тактике адаптације, су: акомодација, неутрализација и раздвајање. Акомодација подразумева мењање себе у циљу суочавања са изазовима, док неутрализација представља елиминацију изазова. Уколико ни једна од наведених тактика није могућа, Неш (Nash, 2007) закључује да једини начин може бити когнитивно и емотивно дистанцирање (раздвајање) од извора стреса. Имајући у виду сложеност бојног поља, у којем се стресори појављују брзо и фуриозно, Неш (Nash, 2007) наводи да је путем тренинга и разменом искустава могуће физички и ментално припремити ратнике

⁸ Поред биолошког и психолошког третирања одговора на стрес, Неш (Nash, 2007) указује и на важност социјалне подршке у процесу адаптације на стресну ситуацију. Елдер и Клип (Elder & Clipp, 1989) наводе да проживљавање опасности интензивира зближавање међу људима и „поделу мука“. У овом раду неће се разматрати интерперсонални контексти јер немају значаја за постављени предмет истраживања.

за суочавање са изазовима. Такође, одговарајућа опрема, тимски рад и лидерство могу неутралисати одређени степен ратног стреса (Nash, 2007). У најгорем случају, ратници треба да се обуче за ментално и емоционално дистанцирање како би „утрнули“ и били несвесни онолико колико је неопходно за подношење и преживљавање стресне ситуације.

У таксономији адаптивне успешности, коју су предложили Пулакосова и сарадници (Pulakos et al., 2000), наводе се три субдимензије адаптивне успешности које се могу поистоветити са понашањем у стресним ситуацијама, а то су: управљање хитним и кризним ситуацијама, управљање радним стресом и сналажење у неодређеним и непредвидљивим ситуацијама. Описи наведених субдимензија имплицирају неке карактеристике адаптивног понашања које могу важити како за стресне тако и за екстремне ситуације. На пример, неке од карактеристике адаптивног понашања су: одржавање емоционалне контроле и објективности током фокусирања на ситуацију, прибраност и сталоженост, отпорност, превазилажење паралисаности, брзо размишљање, доношење одлука и предузимање акција итд.

3.5. Димензије личности и адаптивна успешност

Поред бихејвиоралног приступа у дефинисању адаптивне успешности, бројни аутори дефинисали су наведени конструкт и као варијаблу индивидуалних разлика (Baard et al., 2014). Један од приступа концептуализовао је адаптацију као сложену црту личности, а други као скуп компетенција (скуп знања, вештина и понашања који омогућују индивидуи да реагује на промењиву ситуацију) (Baard et al., 2014).

Пулакосова и сарадници (Pulakos et al., 2002), творци таксономије адаптивне успешности, предложили су мултидимензионалну меру адаптабилности. Према њиховом мишљењу, индивидуална адаптабилност обухвата: прошло адаптивно искуство, заинтересованост да се ради у адаптивним ситуацијама и адаптивну самоефикасност (Pulakos et al., 2002; Baard et al., 2014). У емпиријској анализи предиктивности адаптивне успешности, Пулакосова и сарадници (Pulakos et al., 2002) закључили су да само сегмент прошлог адаптивног

искуства даје допринос инкременталној валидности. Према њиховим налазима, већу предиктивну вредност за процену адаптивне успешности од мултидимензионалне мере адаптабилности имају когнитивне способности и неки други аспекти личности као што су отвореност, емоционална стабилност и мотивационо постигнуће (Pulakos et al., 2002).

Грифин и Хескет (Griffin & Hesketh, 2003, 2004, 2005) такође концептуализују адаптивну успешност као мултидимензионални конструкт састављен од аспекта личности (отвореност за искуство, когнитивна флексибилност, проактивност), само-ефикасности за адаптивно понашање и других аспеката (фактора) који су повезани са адаптивним понашањем (нпр. претходно искуство). Истраживање Грифина и Хескета потврђују да је само отвореност повезана са адаптивним понашањем (Griffin & Hesketh, 2004).

Што се тиче односа других (базичних) црта личности и адаптивне успешности постоје неколико истраживачких подухвата. У контексту Петофакторског модела личности, поједина истраживања потврдила су да отвореност и неуротицизам представљају најбоље персоналне предикторе адаптивне успешности (Allworth & Hesketh, 1999; LePine, Colquitt & Erez, 2000; Pulakos et al., 2002). Нил и сарадници (Neal, Yeo, Kou & Xiao, 2012) утврђују да емоционална стабилност и савесност имају значајну повезаност са адаптивном успешношћу. Кроули (Crowley, 2011) потврђује да је савесност добар предиктор адаптивне успешности и да јачина односа савесности и адаптивне успешности варира у зависности од нивоа на којем се мери, као и да нису сви фацети савесности подједнако предиктивно значајни за адаптивну успешност. Са друге стране, Лепин и сарадници (LePine et al., 2000) сматрају да савесност и екстраверзија имају маргинални утицај на адаптивну успешности. Наиме, према мишљењу наведених аутора, радници са високим степеном отворености и смањеним степеном савесности доносе боље одлуке у неочекиваним радним ситуацијама (LePine et al., 2000). На крају исти аутори закључују да су само поједини фацети савесности одговорни за индивидуалну неспособност да се адаптира на промењиве захтеве (LePine et al., 2000).

Према мишљењу Кроулија (Crowley, 2011), резултати досадашњих истраживања односа адаптивне успешности и црта личности могу се сматрати неконзистентним и неубедљивим. Као један од разлога наведеног закључка јесте чињеница да још не постоји јасан и недвосмислен теоријски оквир конструкта адаптивне успешности, јер различите операционализације наведеног концепта провоцирају питање, у контексту трагања за предикторима адаптације, шта је оно што треба да се предвиди (Stokes, 2008). Поред проблема концептуализације адаптивне успешности, Стоукс (Stokes, 2008) сматра да су истраживања адаптивне успешности лимитирана јер не уважавају ситуационе ефекте. С тим у вези, може се закључити да резултати односа базичних црта личности и адаптивне успешности нису конзистентни јер су различита истраживања спроведена у различитим радним и животним контекстима. Дакле, утицај личности на понашање зависи и од карактеристика радне ситуације (Penney, David & Witt, 2011). Различита су и полазишта о особинама и структури личности од којих полазе поједини аутори који истражују однос личности и адаптивног понашања. Наиме, поједина истраживања фокусирана су на базичне црте личности, док се друга усмеравају на специфичне црте личности.

3.6. Адаптивна успешност учесника рата и посттрауматски стресни поремећај

Имајући у виду да је радна успешност скуп понашања који води неким циљевима релевантним за организацију (Visveswaran & Ones, 2000; Landy & Conte, 2013; Campbel & Wiernik, 2015), као исход индивидуалне адаптивне успешности у ратном окружењу може се дефинисати одржавање борбене ефикасности појединца и његовог психофизичког здравља. Дефинисање исхода произилази из једне од дефиниција адаптивне успешности „као сета понашања намењеног за одржавање нивоа радног учинка или минимизирање пада радне успешности као резултата промена које су се десиле“ (Jundt et al., 2015) и дефиниције прилагођеног понашања као „ процеса убрзаног учења и мењања... али притом задржавања хармоничности менталног функционисања“ (Kostić, 2000).

Дакле, могло би се закључити да адаптивна успешност има као циљ очување менталног функционисања односно да има улогу протективног фактора у настанку и развоју последица изложености ратним стресорима. Наведеном закључку доприносе и поједини концепти сродни концепту адаптивне успешности познати као отпорност, издржљивост и јачина карактера (храброст и одлучност)⁹, а који имају као сврху заштиту менталног функционисања и припремљености за борбена дејства (Van Dyk & Ditsela, 2013). Сродност наведених појмова са адаптивним понашањем видљива је кроз описе и дефиниције концепата. На пример, Косар (Cossar, 2010) наводи да је резилијентност способност особе да одржи психичку стабилност упркос изложености екстремним животним догађајима. Такође, резилијентност се може дефинисати и као способност адаптације и успешног превладавања упркос опасним ситуацијама (Agaibi & Wilson, 2005) или као здрав начин опоравка од доживљеног екстремног стреса или трауме (Wilson & Drozdek, 2004).

Дакле, поставља се питање да ли адаптивна успешност може имати статус протективног фактора у односу на посттрауматски стресни поремећај (ПТСП)? Према мишљењу бројних аутора, протективни фактори, онако како су описани у литератури, укључују бројне конститутивне варијабле као што су темперамент, личност, базичне ставове и вештине (Magwaza, 1999, Guay et al., 2006, Yehuda et al., 2006, све према Agaibi & Wilson, 2005). Иако се не говори о понашању као посебном конститутивном елементу протективног фактора, може се закључити да се све наведене конститутивне варијабле рефлектују кроз понашање. Зато се и верује да адаптивна успешност као бихејвиорални феномен може имати медијаторску улогу односно да одређени персонални квалитети (црте личности) и ситуационе варијабле (изложеност ратним стресорима и потресеност доживљеним стресорима) могу не само директно већ и индиректно преко адаптивне успешности утицати на развој и интензитет симптоматологије ПТСП-а. С тим у вези, Рој и Ендрју (Roy & Andrew, 1999, према Nayback, 2009, стр. 307) описују адаптивно понашање као „свеукупни одговор човековог адаптивног система који укључује капацитете, квалитете, способности, вештине, знања и посвећености“.

⁹ Појам отпорност је превод од речи resilience, издржљивост од hardiness, а јачина карактера од речи grit.

Стога, закључује Нејбак (Nauback, 2009) неадаптиван одговор на ратну ситуацију укључује појаву ПТСП-а уз висок степен злоупотребе психоактивних супстанци, појаву проблема гојазности и других соматских обољења и склоности суициду.

Према мишљењу Чабаркапе (Ћабаркара, 2008), повезаност адаптивног понашања и ПТСП-а може се изразити кроз две форме понашања. Једна форма је тзв. адаптивно понашање које је „нормално“, тј. које није одраз озбиљних последица у погледу менталног и физичког здравља и у складу је са захтевима борбене ситуације. Други облик понашања је тзв. неприлагођено, а које се испољава кроз снижену борбену готовост и одређене поремећаје менталног здравља. Дакле, неприлагођено понашање одликује страх, анксиозност и психотрауматско реаговање на бројне опасности и ратне стресне ситуације (Ћабаркара, 2008).

Као што је у претходном тексту рада напоменуто, досадашње проучавање концепта адаптивне успешности оставило је за собом бројна отворена питања. Иако у истраживачкој литератури, уколико се адаптивна успешност разматра у складу са дефиницијом радне успешности, доминира став да је истраживање Пулакосове и сарадника једино „озбиљно“ истраживање, поједини аутори сматрају да се и наведеном истраживању могу приписати неке замерке а које се односе на начин концептуализације наведеног феномена. С тим у вези, верује се да постоје оправдане научне и практичне потребе да се прецизније дефинише индивидуална адаптивна успешност односно може се рећи да је једним делом извор идеје за овај рад оно што Фајгељ (Fajgelj, 2010) дефинише као прошла истраживања и њихови конфликтни налази, који су у овом случају усмерени на проблем концептуализације адаптивне успешности.

Једно од отворених питања адаптивне успешности, које је везано и за саму концептуализацију наведеног феномена, је питање структуре адаптивне успешности. Док Пулакосова и сарадници (в. Pulakos et al., 2002) верују да се у основи адаптивне успешности налази деветофакторска структура, поједини аутори, пре свега Кембел и Виерник (Campbell & Wiernik, 2015) сматрају да начин

на које су дефинисане димензије адаптивне успешности пре личе на компетенције или неке вештине, те се стога могу сматрати детерминантама понашања а не самим понашањем. Отуда и постоји намера у овом раду да се редефинише латентна структура адаптивне успешности, али у складу са општом дефиницијом радне успешности.

Међутим, испитивање структуре индивидуалне адаптивне успешности у овом раду спроведено је у контексту ратног окружења, јер рат сам по себи драматично мења животне околности и тиме захтева од индивидуе брзу и ефикасну адаптацију на такве услове (Sarchiarone, Temnik, Limongi & Carli, 2009). Управо чињеница да је индивидуа приморана на адаптацију у ратним околностима, као и да процес адаптације може бити за поједине индивидуе једноставнији а за неке компликованији (Sarchiarone et al., 2009), пружа добар аргумент за испитивање карактеристика конструкта адаптивна успешности у контексту ратних услова. Дакле, могло би се закључити да ратне околности представљају идеалну ситуацију за испитивање структуре, али и улоге, адаптивне успешности.

У прилогу важности испитивања адаптивне успешности у контексту ратног окружења иде и чињеница да се за оно што Торндајк (Thorndike, 1949) назива финалним критеријумом, у контексту војног позива, може дефинисати успешност у задацима и мисијама Војске Србије¹⁰. Дакле, разумевање концепта адаптивне успешности у ратним околностима треба да омогући јасније увид у садржај „психолошког профила“ индивидуе, тимова и целокупних оружаних снага коме треба стремити кроз праксу управљања људским ресурсима, а која се на практичном нивоу рефлектује кроз систем селекције, класификације, каријерног вођења и обуке.

Јасна концептуализација адаптивне успешности подразумева и утврђивање везе наведеног феномена са другим конструктима. С тим у вези, на основу претходних истраживања може се закључити да се адаптивна успешност у ратном

¹⁰ Члан 5. Закона о одбрани дефинише да се одбрана земље остварује кроз учешће субјеката одбране у извршавању задатака у ратним, ванредним ситуацијама и мултинационалним операцијама и предузимањем мера и активности на заштити људских и материјалних ресурса.

окружењу може довести у везу са одређеним персоналним карактеристикама и ситуационим варијаблама, али и са одређеним психопатолошким и психосоматским феноменима. Познавање само структуре адаптивне успешности није довољно да се у потпуности разуме место и улога адаптивне успешности у ратном окружењу. Јер изучавањем само латентне структуре, концепт адаптивне успешности се изолује у односу на „реални свет конструкта“. Чак и познавање само детерминаната адаптивне успешности, као што су Пулакосова и сарадници пружили својим истраживањем, сужава слику разумевања комплексности функција и улога које наведени феномен може имати. Стога, у овом раду, поред утврђивања чињенице „које варијабле могу бити антецеденти“, испитује се и природа односа адаптивне успешности са персоналним негативним последицама које рат може да нанесе. С тим у вези, верује се да је адаптивна успешност као бихејвиорални феномен рефлексија одређених капацитета личности које могу утицати на минимизирање негативних ефеката рата и тиме омогућити индивидуи да се усмери на извршење (борбених) задатака али уз очување доброг менталног функционисања. Поред улоге персоналних карактеристика, потребно је узети у обзир и ситуационе факторе, пре свега утицај ратних стресора на адаптивну успешност, и тиме утврдити да ли постоји индиректни утицај ратних стресора преко адаптивне успешности на појаву неповољних персоналних последица рата (нпр. ПТСП и друге психопатолошке и психосоматске проблеме). У том контексту, конструкт адаптивне успешности у ратним околностима може се посматрати као медијатор односно индиректна веза између персоналних и ситуационих карактеристика и ратних исхода.

4. Предмет, циљеви и хипотезе истраживања

4.1. Предмет и циљеви истраживања

У овом раду општи циљеви истраживања су:

1. Утврђивање унутрашње структуре индивидуалне адаптивне успешности у ратном окружењу и
2. Тестирање структуралног модела о медијаторској улози индивидуалне адаптивне успешности у ратном окружењу у релацијама између црта личности и стресора, са једне, и степена присуства симптома ПТСП-а и изражености других неповољних исхода изложености ратним стресорима, са друге стране.

У теоријском делу рада, наведени су досадашња истраживања структуре адаптивне успешности као концепта радне успешности. Према мишљењу неких аутора, једино озбиљно истраживање латентне структуре адаптивне успешности спровели су Пулакосова и сарадници (в. Pulakos et al., 2000, 2002). Међутим, главна замерка на истраживање групе аутора на челу са Пулакосовом била је што наведени концепт адаптивне успешности није дефинисан у складу са одредницама дефиниције радне успешности. С тим у вези, у овом раду адаптивна успешност третираће се у складу са дефиницијом радне успешности. Такође, треба имати у виду да се испитивање структуре адаптивне успешности спроводи у контексту ратних дешавања, јер се верује да рат као екстремна појава, не само што експлицитно захтева од индивидуе да се прилагоди новонасталим околностима, већ омогућава и да испољени обрасци адаптивног понашања буду уочљивији.

У складу са класификацијом приступа у испитивању структуре радне успешности, које су Висвесваран и Уанс (Viswesvaran & Ones, 2005) навели, у овом раду примењиваће се факторско-аналитички приступ.

Поред потребе да се дефинише унутрашња структура адаптивне успешности у ратном окружењу, постоји и потреба да се утврди номолошка веза адаптивне успешности. Досадашња истраживања углавном су била усмерена на разоткривање антецедената адаптивне успешности. На пример, Пулакосова и сарадници (Pulakos et al., 2002) утврдили су да когнитивне способности и

одређене црте личности (емоционална стабилност и одређени индикатори отворености) представљају значајне предикторе адаптивне успешности. Истраживачки налази Нила и сарадника (Neal et al., 2012) и Кровлеја (Crowley, 2011) говоре у прилог чињеници да улогу антецедента адаптивне успешности заслужује и савесност као црта личности.

Међутим, не само црте личности, већ и ситуациони фактори могу имати директан утицај на радно понашање и њихове исходе, а што показују и поједина истраживања. У контексту овог рада, једно од значајних истраживања јесте испитивање Јовића и сарадника (Jović, Oračić, Knežević, Tenjović & Lečić-Toševski, 2002) о односу изложености ратним стресорима и доживљеног трауматског искуства. Бројна су и друга истраживања која указују на значајност ситуационе перспективе у проучавању радне успешности (Sonnetag & Frese, 2002). Дакле, поред црта личности, за детерминанте адаптивне успешности могу се претпоставити и ситуациони фактори, а што у контексту ратних дешавања подразумева смисленост укључивања стресних карактеристика средине.

У трагању за местом и улогом адаптивне успешности, поред детерминанти потребно је истражити и однос адаптивне успешности са исходним варијаблама. Досадашња истраживања односа црта личности и стресних фактора, са једне стране, и посттрауматског стресног поремећаја са друге стране, упућују на претпоставку да је конструкту адаптивне успешности могуће пронаћи место у наведеном односу. Наиме, претпоставља се да адаптивна успешност може имати статус протективног фактора у односу на развој и интензитет симптоматологије ПТСП-а. У прилог наведеном, иде чињеница коју наводи Чабаркапа (Ћабаркапа, 2004), а то је да се као исход неадаптивног понашања може третирати појава симптома посттрауматског стресног поремећаја. Зато се и верује да адаптивна успешност може имати медијаторску улогу у релацији „црте личности и стресори – адаптивна успешност – степен присуства симптома ПТСП-а и израженост неповољних исхода изложености ратним стресорима“.

4.2. Хипотезе истраживања

За потребе дефинисања претпоставке о латентној структури и конструисања инструмента за мерење (процену) адаптивне успешности у ратном окружењу, спроведена је предфаза истраживања (в. поступак спровођења истраживања). У предфази истраживања реализован је интервју са учесницима борбених дејстава током деведесетих година прошлога века на подручју бивше Југославије и при том забележене су опсервације везане за адаптивно понашање у ратном окружењу. Већина испитаника у интервјуу пружила је сличне исказе у вези са адаптацијом на ратно окружење и зато су ови искази послужили за формулисање идеје о структури адаптивне успешности у ратном окружењу. Искуства и мишљења испитаника о адаптацији на ратно окружење била су следећа:

- највише људских и материјалних губитака, као и пада борбене ефикасности, било је изазвано „лагодним“ понашањем појединаца према ратним дешавањима. Већина испитаника навела је да су се поједини учесници рата, и то најчешће они који нису имали ратног искуства или су учествовали на више ратних подручја бивше Југославије, понашали по „принципу мене неће ништа задесити“. На пример, одбијали су да ископају заклон и/или су напуштали јединицу самовољно али не у циљу дезертирања већ мислећи да су „имуни на ратне околности“ и/или нису слушали наређења претпостављених и слично.
- један од проблема борбене ефикасности и менталног функционисања били су и страх и паника који су обузимали људе. Испитаници су наводили да су саборци, као и цела борбена јединица, имали проблеме са онима који су били обузети страхом.
- како би одржали своје ментално функционисање, поједини војници су у „паузама између борбених дејстава“ налазили начине да се релаксирају. На пример: играли су карте у рововима, причали опуштено и смејали се, занимали се неким другим стварима које би их тренутно одвукле од ситуације (нпр. један саборац који је био по занимању аутомеханичар поправљао би неке делове аутомобила које би налазио на борбеном фронту) и слично. Такође, испитаници су наводили да је на њихово расположење и функционисање у „паузама“ између борбених дејстава највише утицала склоност појединаца ка

алкоголизму и разговори са људима који су изражавали катастрофална очекивања (забринутост) о исходу рата по принципу „шта ћемо ако нам се нешто сутра деси“.

На основу наведених исказа испитаника, других закључака са интервјуа и прегледом стручне литературе генерисани су поједини закључци као основ за дефинисање опште хипотезе о латентној структури адаптивне успешности у ратном окружењу. Закључци су били следећи:

1. Ратну ситуацију потребно је посматрати као екстремну ситуацију која има свој временски ток односно фазе. Ханах и сарадници (Hannah et al., 2009) сматрају да се екстремна ситуација може посматрати кроз три фазе: припремна фаза, трајање екстремног догађаја и фаза након завршетка екстремног догађаја. Међутим, на основу података добијених интервјуом, установљено је да треба уважити и сам тренутак појаве изненадног односно екстремног догађаја. Стога, концепт временског тока ратне ситуације проширен је за фазу „појава екстремног догађаја“.
2. Свака фаза екстремне ситуације има своје карактеристичне облике адаптивног понашања. На пример, у припремној фази, Ханах и сарадници (Hannah et al., 2009) говоре да је из угла лидера важно створити осећај у колективу да се екстремни догађај може десити и да постоји реална опасност за његову појаву. Дакле, у припремној фази може се говорити о антиципативном понашању. У фази појаве изненадног екстремног догађаја говори се о трансформационом понашању, у фази током борбених дејстава о ситуационо-борбеном а након борбених дејстава о релаксационом понашању.
3. Адаптивна успешност разматра се као једна од субдимензија радне (ратне) успешности (в. поглавље „Димензије радне успешности“), која се разликује од других димензија, пре свега од контрапродуктивног и организацијско-грађанског понашања. Наиме, поједини аутори (нпр. Kostić, 2000) под неприлагођеним понашањем подразумевају: симулацију, алкохолизам, дезертерство, саморањавање и слично. Међутим, наведени облици понашања, иако представљају реакцију на услове ратне средине, пре би се могли посматрати као контрапродуктивна понашања односно пре као понашања која

„штете организацији“ (Spector & Fox, 2005) него она која воде одржавању борбене ефикасности и менталног функционисања. Слично томе, потребно је разликовати адаптивну успешност од организацијско-грађанског понашања, за које се сматра да је препознато од система награђивања једне организације и које доприноси ефикасном функционисању организације (Organ, 1997, према Motowidlo, 2003) а таква понашања су: помоћ другима, алтруизам, кооперација, мотивисање других, лојалност, иницијатива... (Borman et al., 2001). Наведена понашања нису усмерена на одржавање или минимизирање пада радне ефикасности, нити су реакција на непредвидљиву, неодређену и динамичну средину.

На основу наведених закључака, генерисана је прва општа хипотеза индивидуалне адаптивне успешности у ратном окружењу:

Хипотеза бр. 1: *Индивидуалну адаптивну успешност у ратном окружењу чине четири типа понашања: антиципативно, трансформационо, борбено-ситуационо и релаксационо. (в. График 1).*

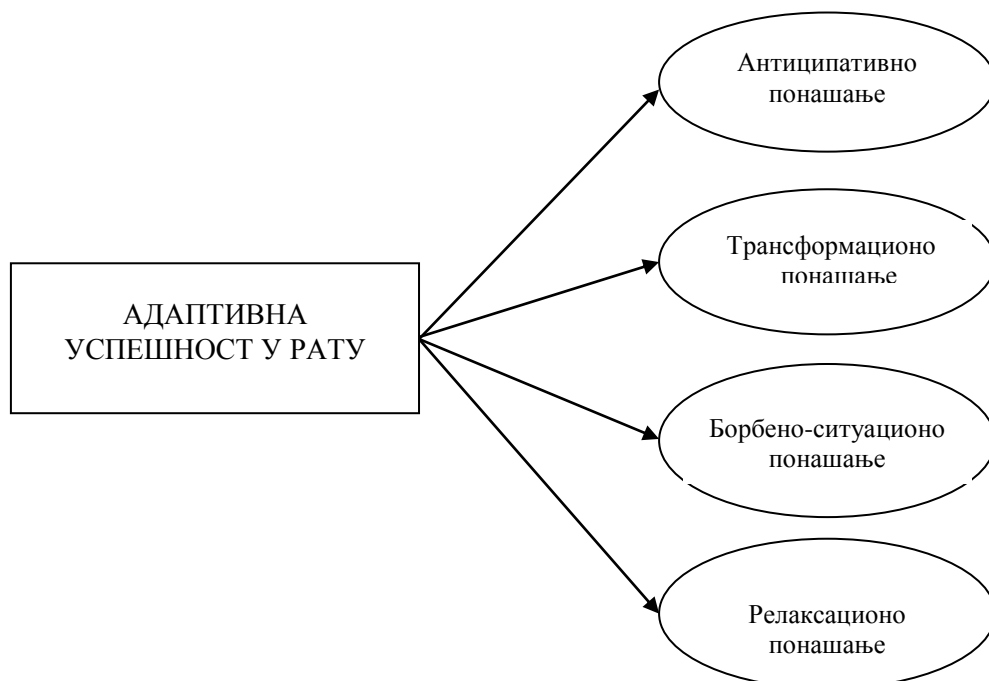

График 1. Модел латентне структуре адаптивне успешности у ратном окружењу.

У контексту дефинисања номолошке везе адаптивне успешности, у раду се полази од претпоставке да су ситуационе варијабле (изложеност стресорима и потресеност доживљеним стресорима) и персоналне варијабле (дезинтеграција, емоционалност, отвореност и савесност) антецедентне (егзогене) варијабле у односу на адаптивну успешност, док се адаптивна успешност посматра као медијатор између наведених антецедентних варијабли и симптома посттрауматског стресног поремећаја те неповољних последица изложености стресним поремећајима.

Хипотеза бр. 2: *Адаптивна успешност представља медијатор између ситуационих варијабли (изложеност ратним стресорима и потресеност од доживљених стресора) и димензија личности (емоционалност, дезинтеграција, отвореност и савесност), са једне, и посттрауматског стресног поремећаја и неповољних последица изложености ратним стресорима, са друге стране.* (в. График 2).

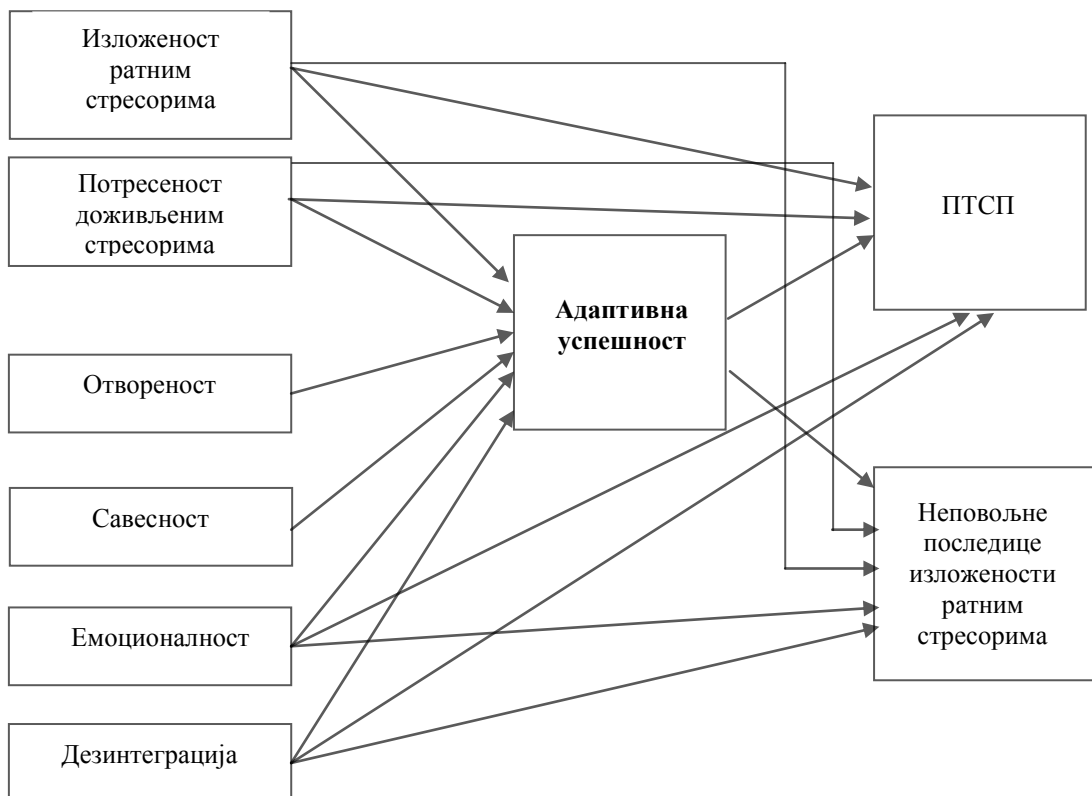

График 2. Модел односа адаптивне успешности са антецедентним и исходним варијаблама.

Према Фајгелју (Fajgelj, 2014), да би се варијабла препознала као медијаторска она мора да задовољи неке услове: да значајно корелира са независним и зависним варијаблама и да снизи директан ефекат независне на зависну варијаблу. С тим у вези, да би се постављена хипотеза потврдила потребно је проверити неколико субхипотеза.

Хипотеза бр. 2-1: *Постоје негативне везе изложености стресорима и потресености доживљеним стресорима са адаптивном успешношћу.*

У таксономији адаптивне успешности, Пулакос и сарадници (Pulakos et al., 2002), описали су једну димензију „управљање радним стресом“. Наведена димензија говори о адаптивном понашању које има карактеристике смирености, сталожености и отпорности у стресним ситуацијама. Дакле, уколико се верује да адаптивна успешност има статус протективног фактора у настајању ПТСП-а и других нежељених последица изложености ратним стресорима, онда се може претпоставити да је веза између степена изложености стресорима и степена потресености доживљеним стресорима, са једне стране, и адаптивне успешности, са друге стране, негативна.

Хипотеза бр. 2-2: *Постоје негативне везе базичних црта личности – емоционалности и дезинтеграције са адаптивном успешношћу док су везе црта личности отворености и савесности са адаптивном успешношћу позитивне.*

Досадашња истраживања односа базичних црта личности и адаптивне успешности реализована су у контексту Петофакторског модела личности. Истраживања потврђују да су отвореност и неуротицизам као базичне црте личности Петофакторског модела најбољи персонални предиктори адаптивне успешности (Allworth & Hesketh, 1999; LePine et al., 2000, Pulakos et al., 2002). Поред наведених налаза, Лепин и сарадници (LePine et al., 2000) долазе до закључка да ниска савесност представља потенцијал особе за боље сналажење у неочекиваним радним ситуацијама. Упркос резултатима Лепина и сарадника, претпоставља се да су савесност и адаптивна успешност у позитивној корелацији, јер се верује да ће се организован, дисциплинован, вредан и прецизан војник боље

адаптирати на ратну ситуацију него војник који је несавестан, лењ, неодговоран и расејан¹¹.

Последњих година бројна истраживања потврдила су да у општој популацији постоје феномени слични психотичним и да их у одређеној мери поседују све индивидуе (Van Os, Linscott, Myin-Germeys, Delespaul, & Krabbendam, 2009) и с тим у вези, може се рећи да постоје основе да се шизотипије операционализују као базична црта личности дезинтеграција (Knežević et al., 2005; Knežević, 2011, према Šaula-Marojević, 2012; Knežević, Savić, Kutlešić & Oračić, 2017). У контексту рада, претпоставља се да особе са високим скором на црти дезинтеграције показују низак степен адаптивне успешности.

Хипотеза бр. 2-3: *Постоји негативна повезаност адаптивне успешности са степеном изражености симптома посттрауматског стресног поремећаја, као и са израженошћу других неповољних последица изложености ратним стресорима.*

Пошто адаптивно понашање као циљ има очување менталног функционисања, може се очекивати, како то Нејбак (Nayback, 2009) закључује, да неадаптиван одговор на ратну ситуацију укључује појаву ПТСП-а и других неповољних последица насталих на основу изложености стресорима. Дакле, претпоставља се да постоји негативна веза између адаптивне успешности, са једне стране, и ПТСП-а и других неповољних последица изложености ратним стресорима, са друге стране.

Хипотеза бр. 2-4: *Постоји негативна повезаност емоционалности са степеном изражености симптома ПТСП-а, као и са израженошћу неповољних последица изложености ратним стресорима.*

Ова хипотеза генерисана је на основу налаза истраживања која су потврдила повезаност неуротицизма са симптоматологијом посттрауматског стресног поремећаја (Ribi, Vollrath, Sennhauser, Gnehm, & Landolt, 2007; Savić, Knežević, Damjanović, Špirić, & Matić, 2012).

¹¹ Описни термини (организован, дисциплинован...) преузети су из описа фацета *HEXACO-PI* инвентара (Ashton & Lee, 2007).

Хипотеза бр. 2-5: *Постоји негативна повезаност дезинтеграције са степеном изражености симптома ПТСП-а као и са израженошћу неповољних последица изложености ратним стресорима.*

Иако постоји мали број истраживања о односу дезинтеграције са ефектима ратних стресора, претпоставља се да је код особа са високом дезинтеграцијом израженија симптоматологија посттраумтског стресног поремећаја, као и остале негативне последице изложености ратним стресорима.

Хипотеза бр. 2-6: *Постоје позитивне везе степена изложености ратним стресорима и степена потресености доживљеним стресорима са степеном присуства симптома ПТСП-а и са израженошћу неповољних последица изложености ратним стресорима.*

Истраживања односа стресних догађаја и изражености симптоматологије ПТСП-а нису дала једнозначне резултате. Наиме, поједина испитивања нису потврдила везу између стресних догађаја и појаве симптоматологије ПТСП-а, јер вероватно у развоју поремећаја учествују многи други фактори (Bremner et al., 1993, Macklin et al., 1998, Brewin et al., 2000, све према Jović et al., 2002). Јовић и сарадници (Jović et al., 2002) сматрају да можда разлог за то лежи у чињеници да не постоје одговарајући ваљани инструменти и зато је наведена група аутора конструисала нови инструмент – Упитник за процену ратних стресора (*UPRS*). Са друге стране, поједине студије указале су на повезаност изложености ратним стресним догађајима са ПТСП-ом и другим негативним последицама по здравље (Jaranson et al., 2004, Gerritsen et al., 2006, све према Šreh-Vujadinović, 2016), те се, стога, може претпоставити да постоје позитивне везе између степена изложености и потресености ратним стресорима, са једне стране, са степеном изражене симптоматологије ПТСП-а и другим неповољним последицама рата, са друге стране.

Хипотеза бр. 2-7: *Постоји позитивна повезаност између степена присутности симптоматологије ПТСП-а и изражености других неповољних последица изложености ратним стресорима.*

У стручној литератури, познато је да се бројни други проблеми (поремећаји) психолошке, соматске и понашајне природе појављују у коморбидитету са ПТСП-ом. Нејбек (Nauback, 2009) наводи да појаву ПТСП-а најчешће прате злоупотреба психоактивних супстанци, појава гојазности и других соматских обољења, као и показивање склоности суициду. Стога, претпоставља се да постоји позитивна повезаност између степена присутности симптома ПТСП-а и степена изражености других неповољних последица насталих под утицајем ратних стресора.

5. Метод истраживања

5.1. Операционализација варијабли и мерни инструменти

У складу са првом хипотезом истраживања, претпостављено је да латентну структуру индивидуалне адаптивне успешности чине четири варијабле (типа понашања): антиципативно, трансформационо, борбено-ситуационо и релаксационо понашање. Наведене варијабле дефинисане су на следећи начин:

- Антиципативно понашање у ратном окружењу је понашање које је одраз става да треба да се иде у сусрет ситуацији која ће се у будућности десити. Такво понашање карактерише: опрезност, схватање озбиљности ситуације, кретање у сусрет ситуацији и слично.
- Трансформационо понашање у ратном окружењу укључује сет понашања који подразумева брзо и адекватно реаговање у изненадним (неочекиваним) ситуацијама. Такво понашање одликује: одлучност, брзина реаговања, спретност, потреба да се „иде даље“ упркос дешавањима и слично.
- Борбено-ситуационо понашање је скуп понашања који су рефлексивна ефикасног функционисања упркос факторима који ометају такво понашање у току борбених дејстава. Наведено понашање карактерише: мирноћа, сталоженост, прибраност, фокусираност, стрпљивост, неимпулсивност и слично.
- Релаксационо понашање је скуп понашања који има превентивни карактер у функционисању у ратном окружењу. Релаксационо понашање може се окарактерисати као: оптимистичност, нада, склоност хумору, повремено опуштање у ситуацијама које то дозвољавају.

Упитник за процену адаптивне успешности у ратном окружењу

За потребе овог рада, тј. ради регистравања димензија (облика понашања) адаптивне успешности конструисан је Упитник за процену адаптивне успешности у ратном окружењу. Наведени упитник конструисан је у две форме од по 48 ставки и то:

- Прва, у којој су ајтеми формулисани у првом лицу једине. Наведеном формом упитника испитаник описује своје адаптивно понашање током рата.
- Друга, која је формулисана у трећем лицу једине и на коју испитаник одговора описујући адаптивно понашање саборца из рата за којег је проценио да је био најбоље адаптиран на ратне услове.

Одлука да се формулишу две форме упитника донета је под претпоставком да ће испитаници идеализовати своја понашања у рату. Дакле, како би се избегла тенденција идеализације, испитаници ће поред сопственог понашања описивати и понашање саборца из рата. Знајући да ће описивати и понашање најбоље адаптираног саборца, очекује се да ће испитаници „кориговати“ опис сопственог понашања у рату. Значи, латентна структура адаптивне успешности у ратном окружењу биће процењивана из контекста испитаникове и адаптивне успешности саборца из рата. У раду је претпостављена иста унутрашња структура адаптивне успешности за обе форме наведеног упитника.

Ставке у упитнику генерисане су на основу закључака који су произашли из предфазе истраживања (в. Почетак текста под насловом 4.2 Хипотезе истраживања). Упитником за процену адаптивне успешности у ратном окружењу испитује се степен присутности претпостављених облика понашања. Упитник садржи 48 ајтема, а сваки облик понашања процењује се помоћу 12 ајтема, и то на следећи начин:

- Ставке дефинисане под редним бројем формулом $4n + 1$ ($n = 0,1,2...11$), представљају индикаторе антиципативног понашања.
- Ставке под редним бројем добијеним формулом $4n + 2$ ($n = 0,1,2...11$), представљају показатеље трансформационог понашања.
- Формула $4n + 3$ ($n = 0,1,2...11$), која дефинише редни број ставки, указује на ставке које су индикатори борбено-ситуационог понашања.
- Ставке чији су редни бројеви дефинисани формулом $4n$ ($n = 1,2...12$) представљају индикаторе релаксационог понашања.

Скала мерења на упитнику је у седмостепеној форми. При конструкцији инструмента узета је у обзир дефиниција радне успешности (в. поглавље

„Дефиниција радне успешности“). Обе форме Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу приказане су у целости у прилозима број 1 и 2.

За потребе другог циља истраживања, претпостављен је структурални модел који има као циљ да тестира медијациону улогу адаптивне успешности. У моделу се могу идентификовати неколико егзогених и ендогених варијабли. Егзогене варијабле представљају предикторе (детерминанте) у структуралном моделу, док су ендogene варијабле оне варијабле које су објашњене другим варијаблама (Meyers, Gamst, & Guarino, 2013).

Будући да је упитник наменски конструисан и провераван у овом истраживању, подаци о његовим психометријским карактеристикама приказани су у одељку 6. Резултати (в. текст под 6.1).

Егзогене варијабле су:

1. Емоционалност – мерена одговарајућим скором испитаника на краћој верзији инвентара личности *HEXACO* модела.
2. Савесност – мерена одговарајућим скором на скраћеној верзији инвентара личности *HEXACO* модела.
3. Отвореност – мерена одговарајућим скором на скраћеној верзији инвентара личности *HEXACO* модела.
4. Дезинтеграција – наведена варијабла мерена је одговарајућим скором на краћој верзији упитника Делта 10.
5. Изложеност ратним стресорима – наведена варијабла биће регистрована Упитником за процену ратних стресора (Jović et al., 2002). Изложеност ратном стресу биће регистрован као укупан скор на једној од скала наведеног упитника.
6. Потресеност доживљеним ратним стресорима - наведена варијабла изражена је одговарајућим скором на једној од скала Упитника за процену ратних стресора (Jović et al., 2002).

Упитник HEXACO-кратка верзија-Mini IPIP6

Кратка верзија упитника *HEXACO* – модела личности (*Mini IPIP6*¹²), (Sibley et al., 2011; Sibley, 2012; Milojević, Osborne, Greaves, Barlow & Sibley, 2013) садржи 24 ајтема и мери 6 базичних димензија личности: поштење, екстраверзију, отвореност за искуства, савесност, емоционалност и пријатељску настројеност. Међутим, у складу са претпостављеним везама појединих димензија личности и адаптивног понашања, из упитника *HEXACO* – модела коришћени су само подаци на субскалама емоционалности, савесности и отворености. Димензије личности савесности и отворености из *HEXACO* – модела комплементарне су Петофакторском моделу личности, док се садржај црте неуротицизма делимично преклапа са цртом емоционалности (Ashton & Lee, 2007). Наиме, емоционалност из *HEXACO* – модела личности нема индикаторе импулсивности, хостилности и депресивности, који су део описа неуротицизма у петофакторском моделу (De Vries, Lee & Ashton, 2008). Такође, индикатори иритабилности и хостилности из неуротицизма у *HEXACO* – моделу личности представљају негативан пол сарадљивости, а индикатори импулсивности описани су у оквиру негативног пола димензије савесности (Ashton & Lee, 2007).

Интерна конзистентност укупног резултата на скалама *Mini IPIP6* на узорку овог истраживања била је за: скалу савесности ($\alpha=.720$), за скалу отворености ($\alpha=.700$) и за скалу емоционалности ($\alpha=.711$).

Упитник Делта 10-скраћена верзија

За процену дезинтеграције коришћен је упитник Делта 10-скраћена верзија (Кнежевић, 2009, према Dinić & Кнежевић, 2009). Скраћена верзија упитника Делта 10 садржи 10 ајтема а понуђени одговори су у форми петостепене скале Ликертовог типа. Сваки ајтем односи се на једну субдимензију дезинтеграције, а то су: општа егзекутивна дисфункција, перцептуална дисторзија, појачана свесност, депресивност, параноја, манија, социјална анхедонија, афективна заравњеност, соматоморфна дисрегулација и магијско мишљење.

¹² Пун назив за скраћеницу *IPIP* је *International personality item pool*.

Интерна конзистентност укупног резултата на Упитнику Делта 10-скраћена верзија (исказана Кронбаховим алфа-кофицијентом) на узорку овог испитивања износила је $\alpha = .916$.

Упитник за процену ратних стресора-ревидирана верзија (UPRS-R)

За процену изложености ратним стресорима и потресености доживљеним стресорима коришћена је ревидирана верзија Упитника за процену ратних стресора (UPRS-R, Jović et al., 2002). Инструмент садржи 69 ајтема и две петостепене скале: скалу процене изложености ратним стресорима и скалу потресености.

Интерна конзистентност скале потресености на узорку овог испитивања износила је $\alpha = .952$.

Ендогене варијабле у истраживању су:

1. Адаптивна успешност испитаника у ратном окружењу – регистрована као укупан скор на ревидираној верзији Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу (који је описан у претходном делу овог поглавља), и то оној у којој је садржај ајтема изражен у форми првог лица једнине.
2. Израженост симптоматологије ПТСП-а – ова варијабла регистрована је укупним сумационим скором на модификованој верзији Скале утицаја догађаја (IES).
3. Израженост других неповољних последица изложености ратним стресорима – исказана је као укупан сумациони скор на Упитнику изражености неповољних последица изложености ратним стресорима.

Модификована верзија Скале утицаја догађаја (IES-R)

За испитивање изражености симптоматологије ПТСП-а коришћена је ревидирана Скала утицаја догађаја (IES-R) (Weiss & Marmar, 1997). Модификована верзија Скале утицаја догађаја (IES-R) садржи 22 ајтема, чији су одговори формулисани у

форми петостепене скале. У основи инструмента налазе се три фактора (наметање, избегавање/заравњење и повишена побуђеност), којима се описује израженост симптоматологије ПТСП-а, али за потребе истраживања структуралног модела односа адаптивне успешности са детерминантама и исходима, коришћен је сумациони скор на Скали утицаја догађаја (*IES-R*).

Такође, имајући у виду да се истраживање спроводи након скоро 20 и више година од последњих ратних дејстава на подручју бивше СФРЈ, инструкција на упитнику *IES*-а је промењена и прилагођена потребама истраживањима. Наиме, у оригиналној инструкцији од испитаника се захтева да наведе колико је био узнемирен тешкоћама у протеклих 7 дана а које су проистекле из проживљеног трауматског искуства. Нова инструкција на Скали утицаја догађаја је промењена на тај начин да испитаник опише потешкоће које је имао у периоду током три године након ратних дешавања.

На нашој популацији провераване су метријске карактеристике оригиналне верзије *IES*-а, чији су аутори Хоровиц и сарадници (Horowitz, Wilner & Alvarez, 1979), и при томе је утврђена задовољавајућа дискриминативност, ваљаност и поузданост (Мићовић & Ћабаркара, 2006).

Кронбахов алфа коефицијента за *IES-R* на узорку из овог истраживања износио је $\alpha=.955$.

Упитник изражености неповољних последица изложености ратним стресорима

Упитник је наменски конструисан за потребе овог истраживања и садржи 8 питања која се односе на психосоматске и бихејвиоралне потешкоће које је испитаник имао у периоду од три године након рата. Питања су усмерена на процену потешкоћа везаних за: кардиоваскуларни и гастроинтестинални систем, проблеме са телесном тежином, покушаје суицида, појачану употребу алкохола или медикамената за смиривање (ублажавање потешкоћа), брачне проблеме и проблеме са законом. Форма одговора на питања је дихотомног карактера, тј. одговара се са „Да“ или „Не“. Такође, испитанику је остављена могућност да поред наведених питања у слободној форми допише тешкоће које је имао након

рата, а које нису обухваћене листом питања. Упитник је у целости приказан у Прилогу бр. 3.

Општа питања

Поред наведених упитника, испитаницима је на почетку целог скупа инструмената постављено неколико општих питања:

- Да ли сте током рата учествовали у борбеним дејствима? (испитаници одговарају са „Да“ или „Не“).
- На којем подручју бивше Југославије су учествовали у борбеним дејствима? (испитаници заокружују један или више одговора и то: Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина и Косово и Метохија).
- У којем статусу су учествовали у ратним дешавањима? (испитаници заокружују један одговор и то: у статусу професионалног војног лица (официр, подофицир, кадет Војне академије или ученик војне школе, војник по уговору), у статусу лица из резервног састава које је мобилисано од стране тадашње Војске Југославије или ЈНА, у статусу добровољца, у статусу војника на одслужењу редовног војног рока, у статусу припадника Министарства унутрашњих послова или у својству цивилног лица) и
- На којој позицији сте учествовали у ратним дешавањима? (испитаници су заокруживали одговор: на лидерској позицији или у улози извршиоца).

Прво опште питање, које се односи на податак да ли је испитаник учествовао у борбеним дејствима, имало је као циљ да утврди да ли испитаник задовољава критеријуме за укључивање у узорак. Наиме, испитаници који су одрично одговорали на наведено питање нису укључени у укупан узорак. Остала општа питања служила су у сврху описивања карактеристика узорка истраживања.

5.2. Узорак

У прелиминарном истраживању, које је спроведено за потребе генерисања прве хипотезе и инструмента за испитивање индивидуалне адаптивне успешности у ратном окружењу, реализован је полуструктурирани интервју са 20 учесника

рата на простору бивше Југославије. Интервју је спроведен са тадашњим припадницима професионалног састава Војске Србије (16 испитаника – 12 официра и 4 подофицира) и осталим лицима (2 испитаника – из регрутованог састава, 1 испитаник – добровољац и 1 испитаник – војник на одслужењу војног рока). Основни критеријум за избор испитаника за прелиминарно истраживање био је потврди податак испитаника да је непосредно учествовао у борбеним дејствима током деведесетих година на просторима бивше Југославије. Испитаници који нису били у „жаришту борбе“ односно нису имали борбених искустава нису укључивани у прелиминарно истраживање. Са друге стране, може се закључити да је основни критеријум испитаника да прихвати учествовање у прелиминарном истраживању био стечено поверење према интервјуеру. Одређени број особа није прихватио учествовање у квалитативном делу истраживања, а разлози су вишеструки и углавном истоветни са разлозима неприхватања или неправилног попуњавања сета упитника у квантитативном (главном) делу истраживања.

Ради долажења до и избора узорка за квантитативни (главни) део истраживања, коришћене су различите стратегије:

- контактирана су бројна удружења ветерана, војних пензионера и ратних војних инвалида за потребе прикупљања узорка,
- поједине особе, на молбу испитивача или добровољно, прихватиле су улогу посредника у истраживању односно лично су контактирале потенцијалне испитанике и
- део узорка прибављен је на основу директног контакта испитивача са појединим учесницима ратних дешавања.

Укупан број подељених упитника био је 649. Међутим, део испитаника није попунио упитнике односно попуњених упитника било је 470, од чега је 109 упитника неисправно попуњено, а 361 упитник исправно. Дакле, коначан узорак је 361 испитаник. Сви испитаници су мушког пола. Наведени подаци приказани су и табеларно (в. Табелу 3).

Табела 3. Приказ броја подељених, непопуњених и исправно попуњених (коначан узорак) мерних инструмената.

А	Б	В	Г	Д
Укупан број подељених упитника (А=Б+В)	Број упитника који нису враћени истраживачу	Број упитника који су попуњени (В=Г+Д)	Број упитника који су неисправно попуњени	Број упитника који је исправно попуњен (коначан узорак)
649	179	470	109	361

На основу директног контакта са испитаницима и удружењима ветерана, као и на основу разговора са особама које су посредовале у расподели упитника, може се извести неколико закључака (разлога) због чега упитници нису враћени истраживачу и зашто поједине особе нису прихватале учествовање у истраживању. Разлози су следећи:

- **Потребно време за попуњавање упитника.** Део испитаника био је обесхрабрен да учествује у истраживању због сопствене процене да попуњавање упитника захтева „пуно времена“. У разговору са испитаницима, који су у потпуности попунили упитнике, установљено је да је потребно просечно између 60 и 90 минута за попуњавање. Поједини испитаници наводе да су чак попуњавали упитнике неколико дана (један до два упитника дневно).
- **Убеђеност испитаника да попуњавање упитника није анонимног карактера.** Иако је у упутству за попуњавање целокупног сета упитника, али и упутству појединих упитника, напоменуто да је истраживање анонимног карактера, и учињено све што је било могуће учинити ради обезбеђивања анонимности (в. поглавље 5.3. „Поступак спровођења истраживања“) део испитаника није прихватио да учествује у истраживању јер није веровао у анонимност испитивања. Приметно је да код дела испитаника постоји стрепња да би попуњавање упитника можда могло бити искоришћено за њихово

кривично процесуирање пред судовима правде на просторима држава на којима су ратовали деведесетих година прошлога века или пред Међународним кривичним судом за бившу Југославију у Хагу.

- **Страх од ретрауматизације присећањем на проживљене ратне ситуације.** Део испитаника није попунио упитнике јер не жели да се присећа својих ратних искустава и сматра да би подсећање на ратне догађаје поново „пробудило“ симптоме и потешкоће које су проживљавали.
- **Разочараност у начин опхођења државе и њених институција према учесницима рата.** Део испитаника није желео да учествује у истраживању јер су разочарани односом државних институција према њиховом друштвеном и материјалном статусу након завршених ратних дејстава. Чак и испитаници који су у потпуности и исправно попунили упитнике, наводили су, у својим коментарима на крају сета упитника, да их држава није материјално, социјално и здравствено заштитила, као и да нису имали никакве државне и друштвене користи као заслуге за учествовање у борбеним дејствима.
- **Неповерење према истраживачу и/или особама које су посредовале у расподели упитника.** Може се закључити да поједини испитаници нису прихватили да учествују у истраживању јер нису стекли довољно поверења у испитивача и у особе које су посредовале у проналажењу узорка.

Поред наведених чињеница, треба имати у виду и то да поред почетне иницијативе, отворености и ентузијазма, цивилна удружења бораца и учесника ратова деведесетих година прошлога века нису одговорила очекиваним потребама истраживања. Иако броје хиљаде својих чланова, укупан број исправно попуњених упитника, добијених из наведених удружења, био је 23.

Разлози за неисправно попуњене упитнике углавном су исти. Поред наведених разлога, могу се навести додатни проблеми у попуњавању упитника. Један од њих је и образовна структура испитаника. Наиме, поједини испитаници, осим што се први пут сусрећу са психолошким мерним инструментима, имали су проблем у попуњавању појединих упитника, посебно Упитника за процену ратних стресора. Наведени упитник има две скале и испитаници углавном попуне једну

скалу, а један од разлога је вероватно неразумевање упутства за попуњавање. Такође, евидентно је да наведени упитник провоцира ретрауматизацију испитаника, а што за последицу има попуњавање само дела тог упитника, али и одустајање од попуњавања осталих упитника из сета задатих мерних инструмената.

Дакле, коначан узорак обухватио је 361-ог испитаника мушког пола. Један од критеријума за избор испитаника за попуњавање сета упитника био је да ли је лице учествовало у непосредним борбеним дејствима са противничким снагама. С тим у вези, у узорак нису укључивана лица која су била у саставу позадинских (логистичких) јединица и јединица које нису биле у жаришту борби. Осим наведеног контролног питања, прикупљени су још неки подаци који сведоче о карактеристикама узорка (испитаницима), а то су: на ком простору бивше Југославије су учествовали у борбеним дејствима (Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина и Косово и Метохија), у ком (професионалном) статусу (професионално војно лице, лице из резервног састава, добровољац, војник на одслужењу војног рока, припадник МУП-а) и на којој позицији (лидерској, извршилачкој и на једној и другој).

Прикупљени општи подаци о испитаницима говоре о следећим карактеристикама узорка:

- Када је у питању број ратишта на којима су учествовали - 231 испитаник (64 %) учествовао је само на једном ратишту (подручју) бивше Југославије, 86 испитаника (23,8 %) на два ратишта, 38 испитаника (10,5 %) на три и 6 испитаника (1,7 %) на свим ратиштима.
- Уколико се сагледа само подручје (ратиште) на којем су учествовали испитаници – 186 испитаника учествовало је у борбеним дејствима на подручју Косова и Метохије, 179 на подручју Хрватске, 167 на подручју Босне и Херцеговине и 6 испитаника има искуства са ратишта на подручју Словеније;
- Када је у питању статус испитаника у рату – 190 испитаника (52,6 %) било је у статусу професионалног војног лица (официр, подофицир, војник по уговору, кадет Војне академије и ученик војне школе), 88 испитаника (24,4 %) било је

мобилисано (резервни састав), 38 испитаника (10,5 %) било је добровољно пријављено за учествовање у рату, 25 испитаника (6,9 %) учествовало је у ратним дешавањима у својству припадника Министарства унутрашњих послова, 15 испитаника (4,2 %) служило је војни рок и 5 испитаника (1,4%) било је у статусу цивилног лица.

- У односу на позицију у борбеној јединици – 222 испитаника (61,5 %) било је на извршилачкој позицији, 112 испитаника (31 %) на лидерској, док је 27 испитаника (7,5 %) било и на лидерској и извршилачкој позицији.

5.3. Поступак спровођења истраживања

Ради конструисања Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу спроведено је прелиминарно истраживање. Прелиминарно истраживање подразумевало је вођење интервјуа са учесницима борбених дејстава на просторима бивше Југославије током деведесетих година прошлога века. Интервју је био полуструктурисаног карактера. Трајање интервјуа са сваким учесником борбених дејстава није био временски ограничен.

Током интервјуа испитаницима су постављена питања која су била усмерена на добијање описа сабораца који су по њиховом мишљењу били успешно адаптирани или се нису добро адаптирали на ратне услове и дешавања. Такође, испитаници су описивали и сопствено адаптивно понашање. Основна идеја за формулисање питања у интервју била је везана за намеру да се утврде чињенице о психолошким факторима који одржавају и/или ремете борбену ефикасност и ментално функционисање, а који су били искључиво под контролом индивидуе односно нису били последица тимског функционисања, односа са ауторитетима и слично. Поједина питања током интервјуа била су следећа: опишите из сопственог искуства успешно адаптираног и неадаптираног саборца и упоредите њихове реакције у односу на одређене борбене ситуације, у којим ратним ситуацијама је било највише људских и материјалних губитака а који су били провоцирани индивидуалном одговорношћу, који су фактори утицали на пад борбене ефикасности, како су борци одржавали своју менталну стабилност током рата...?

По завршетку прелиминарног истраживања, које је спроведено у периоду од септембра до децембра 2016. године, конструисан је Упитник за процену адаптивне успешности у ратном окружењу. Главни део истраживања спроведен је у периоду од марта до октобра 2017. године. Испитаници су давали одговоре на неколико мерних инструмента и то по следећем редоследу: Општа питања, Кратка верзија упитника *HEXACO* модела личности, Делта 10, Упитник за процену ратних стресора, Упитник за процену адаптивне успешности у ратном окружењу – процена сопственог понашања, Упитник за процену адаптивне успешности ратном окружењу – испитаникова процена понашања саборца у ратним околностима, Модификована Скала утицаја догађаја (*IES*) и Упитник изражености неповољних последица изложености ратним стресорима (в. поглавље „Операционализација варијабли и мерни инструменти“).

Испуњавање сета упитника било је анонимног карактера. Анонимност истраживања обезбеђена је тако што су испитанику дати упитници у коверти А4 формата, коју је испитаник могао да затвори (залепи) по завршетку испитивања. Такође, испитанику је пружена информација да се коверте са упитницима неће отворати све док сви испитаници (целокупан узорак) не буду предали истраживачу попуњене упитнике у ковертама.

5.4. Обрада података

Квантитативна обрада података спроведена је у програмском пакету *SPSS* (верзија 19.0) и програму *AMOS* (верзија 16.0).

За потребе провере прве опште хипотезе (Хипотеза бр. 1), обрада података извршена је у програмског пакету *AMOS* применом конфирматорне факторске анализе. Пошто показатељи подесности претпостављене унутрашње структуре концепта адаптивне успешности нису били задовољавајући (в. почетак одељка 6. Резултати), на истим подацима примењена је експлоративна факторска анализа како би се добила информација о латентној структури. Након примене експлоративне факторске анализе, подесност добијене латентне структура адаптивне успешности проверена је конфирмативном факторском анализом.

Поступци корелационе анализе (Браве-Пирсонови коефицијенти корелације) и структуралних једначина (*SEM*) примењени су за тестирање модела односа адаптивне успешности са антецедентима и исходним варијаблама (Хипотеза бр. 2). За утврђивање подесности модела адаптивне успешности са антецедентима и исходним варијаблама коришћени су следећи показатељи подесности и критеријуми: *RMSEA* ($< .08$), *CFI* ($> .90$), *TLI* ($> .90$) и χ^2 ($p > .05$). Пошто показатељи подесности модела ниси били задовољавајући (в. одељак 6.3 у одељку 6. Резултати), формулисан је нови модел односа адаптивне успешности са другим варијаблама, а на основу анализе структуре корелација међу свим варијаблама. Нови модел односа адаптивне успешности са другим варијаблама проверен је методом структуралних једначина.

За потребе испитивања претпостављене медијаторске и модераторске улоге адаптивне успешности у новом моделу употребљен је *SPSS* макро *PROCESS* (Hayes, 2014).

6. Резултати

6.1. Утврђивање латентне структуре адаптивне успешности у ратном окружењу на подацима самопроцене адаптивног понашања – примена КФА и ЕФА

Једна од основних хипотеза истраживања односила се на латентну структуру концепта адаптивне успешности у ратном окружењу. Наиме, у овом истраживању пошли смо од претпоставке да адаптивну успешност у ратном окружењу чине 4 облика понашања: антиципативно, трансформационо, борбено-ситуационо и релаксационо понашање. Како би се тачност наведене претпоставке проверила, примењена је конфирматорна факторска анализа (КФА) на прикупљеним подацима са Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу¹³. Установљено је да прикупљени подаци, који се односе на опис испитаниковог понашања у рату, нису у складу са претпостављеном структуром адаптивне успешности, а у вези са тим показатељи подесности су следећи: $\chi^2=3465.8$, TLI=.615, CFI=.633 и RMSEA=.079. Дакле, претпостављени мерни модел латентне структуре адаптивне успешности није потврђен.

Пошто применом КФА није потврђен претпостављени модел, ради експлорације латентне структуре Упитника у даљој обради података примењени су поступци експлоративне факторске анализе (ЕФА). Пре примене ЕФА, проверени су комуналитети ставки Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу и из даље анализе искључени су ајтеми код којих је факторско засићење било мање од .30. Ставке које су имале ниже комуналитете и које су искључене из даље анализе су ставке под редним бројем: 13, 19, 26 и 35. Експлоративна факторска анализа спроведена је методом главних осовина са косоуглом промакс ротацијом. Вредности Бартлетовог теста сферичности ($\chi^2 = 6922.74$, $df = 946$, $p < .001$) и Кајзер-Мејер-Олкинове мере (КМО = .919) указале су на оправданост примене факторске анализе. Као критеријум одређивања броја фактора (субдимензија) адаптивне успешности које треба задржати коришћени су Кателов скри (енгл. scree) критеријум или критеријум осулина и исход Хорнове

¹³ У Прилогу бр. 4 приказане су дескриптивне мере ајтема Упитника за процену адаптивне успешности.

паралелне анализе¹⁴. Резултати ових анализа приказани су у Табели 4 и на Графику 3.

Табела 4. Табеларни приказ примењене Хорнове паралелне анализе са пермутацијом података (број паралелних сетова $K = 300$).¹⁵

Редни број фактора	Својствене вредности стварних података	Аритметичка средина својствених вредности случајних података	95. перцентил својствених вредности случајних података
1.	12,21	1,74	1,82
2.	3,66	1,66	1,72
3.	2,37	1,60	1,65
4.	1,53	1,55	1,59
5.	1,47	1,50	1,54
6.	1,31	1,46	1,50

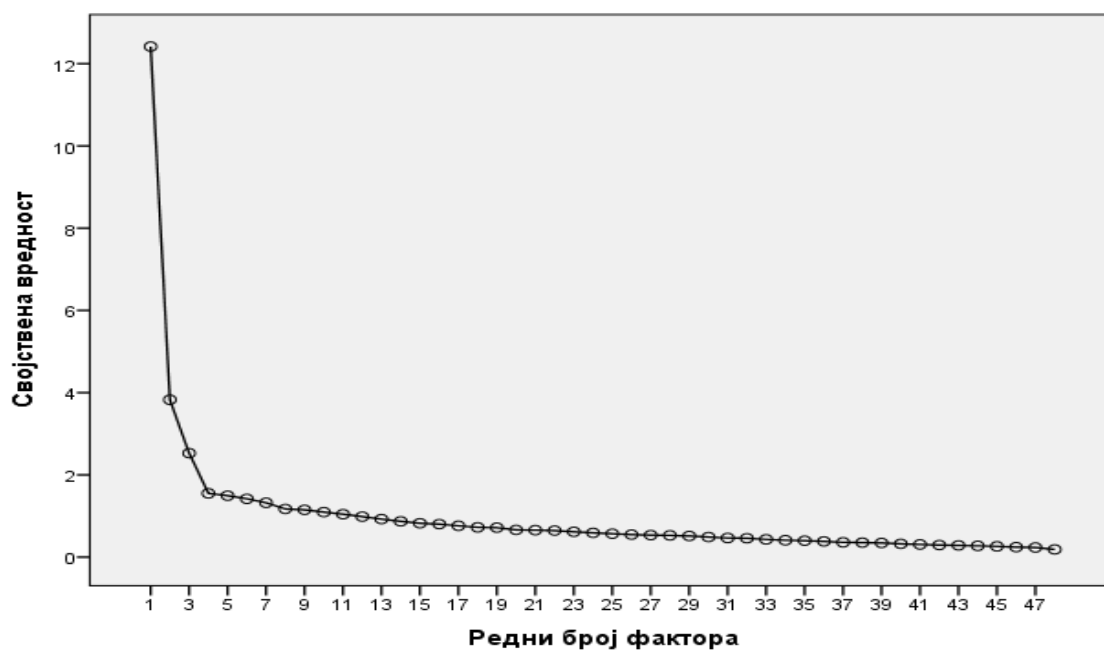

График 3. Приказ резултата Кателовог скри критеријума.

¹⁴ За одређивање броја фактора путем паралелне анализе коришћена је *SPSS* синтакса за паралелну анализу (*SPSS syntax for parallel analysis* (O'Connor, 2000)).

¹⁵ Табеларни приказ није приказан у целости већ у скраћеној форми.

На основу примене Кателовог скри теста и паралелне анализе, може се закључити да се у основи унутрашње структуре Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу налазе три фактора, која објашњавају 39% укупне варијансе адаптивне успешности у ратном окружењу. Коефицијенти корелација ајтема са факторима приказани су у следећим табелама.

Табела 5. Приказ коефицијената корелације ставки са првим фактором.

Редни број ставке	Садржај ајтема	Коефицијент корелације ставки са првим фактором
14.	Брзо и адекватно сам реаговао на све што се изненада деси у борбеном окружењу.	.745
10.	Када се нешто неочекивано дешавало, тачно сам знао шта треба да урадим.	.682
11.	Све време борбених дејстава, био сам фокусиран на задатак.	.677
27.	Све време борбених дејстава био сам активан и прибран.	.667
18.	Шта год да се дешавало у рату, успевао бих да се снађем.	.660
36.	Моје понашање је одисало надом да ће све на крају бити у реду.	.659
47.	Чинило се да ништа не може да ме поремети током борбених дејстава.	.654
29.	Чини ми се да сам за већину ситуација имао већ припремљене одговоре.	.625
21.	У сваком тренутку био сам спреман за борбена дејства.	.616
17.	Може се рећи да сам увек ишао у сусрет ратним ситуацијама (припремао се за њих) и нисам „седео скрштених руку“.	.608
46.	Врло мало ми је требало времена да подесим своје понашање у односу на оно што се изненада и тренутно дешава на бојном пољу.	.569
39.	У току борбених дејстава, имао сам утисак да могу свашта да издржим и истолеришем.	.551
20.	Кад год је ратна ситуација дозвољавала, знао сам да се нашалим.	.508
44.	Током целог рата био сам оптимистичан око исхода рата.	.505
45.	Од почетка рата, понашао сам се као да сам потпуно свестан шта је рат и какве последице може да нанесе.	.485

Редни број ставке	Садржај ајтема	Коефицијент корелације ставке са првим фактором
4.	Када нема борбених дејстава, знао сам да нађем начин како да се на кратко опустим.	.473
40.	Са саборцима сам често могао да причам и о неким „опуштеним“ темама, која нису везана за ратна дешавања.	.462
3.	Током борбених дејстава, био сам миран и сталожен.	.390

На први поглед може се закључити да адаптивно понашање описано у 1. фактору има неколико карактеристика које се могу категорисати и именовати као: **трансформационо понашање** (брзо и адекватно реаговање, зна шта да уради у неочекиваним ситуацијама, успева да се снађе, има припремљене одговоре на већину ситуација, треба му мало времена да „подеси“ понашање на изненадни догађај), **прибрано или ситуационо-адекватно понашање** (фокусираност на задатак, прибраност и активност, издржљивост, свесност последица рата, не може га ништа пореметити, у сваком тренутку показује спремност за борбена дејства, миран и сталожен) и **оптимизам** (веровање да ће све бити у реду и у позитиван исход рата, зна да се нашали и да прича о „опуштеним“ темама).

Табела 6. Приказ коефицијената корелације ставки са другим фактором.

Редни број ставке	Садржај ставке	Коефицијент корелације ставке са другим фактором
42.	Успаничио бих се кад год се нешто изненада деси у ратном окружењу.	.734
28.	Често сам осећао страх и панику.	.675
34.	Шта год да се деси изненада, дешавало се да се „укочим у месту“.	.651
23.	Током борбених дејстава чини ми се да сам био деконцентрисан.	.635
16.	Током рата осећао сам сталну негативну тензију.	.630
43.	У току борбених дејстава, стално сам се жалио или остављао утисак како ми нешто смета да будем ефикасан у борби.	.603
38.	У већини ратних ситуација, био сам чешће неодлучан него одлучан.	.594
25.	Све док нисам искусио прва борбена дејства, био сам незаинтересован да се укључим у рад и функционисање јединице.	.575

Редни број ставке	Садржај ставке	Коефицијент корелације ставке са другим фактором
30.	У ситуацијама које су захтевале брзо реаговање, нисам се баш добро сналазио.	.559
2.	У изненадним ситуацијама (нпр. изненадни напад непријатеља, упад у заседу, пројектила...), нисам знао шта ћу сам са собом.	.559
15.	Током борбе сам гледао како да се „забијем у мишију рупу“.	.549
22.	У борбеним ситуацијама, био сам неодлучан.	.539
48.	Увек сам изражавао катастрофична очекивања о исходу рата.	.506
8.	Све време рата био сам песимистичан око будућих дешавања (нпр. како ћемо ако се сутра нешто деси).	.497
7.	У борбеним дејствима, дешавало се да реагујем збуњено, као да не знам шта ћу сам са собом.	.496
6.	Када се нешто изненада деси, требало ми је много времена да се приберем и окренем задатку (борби).	.480
12.	Све време рата био сам забринут за исходе.	.428
31.	У току борбених дејстава, чинило ми се да сам нестрпљив и да желим што пре да решим ситуацију.	.361

Други фактор указује на одређене квалитете адаптивног понашања, који се могу именовати као **паничност** (односно **неустрашивост**¹⁶) (осећа страх и панику, успаничи се и „укочи се у месту“ кад год се нешто изненада деси, стално се жали, осећа негативну тензију, не зна шта ће сам са собом у изненадним ситуацијама, забринут за исходе, деконцентрисан, више неодлучан него одлучан, много му времена треба да се прибере и окрене задатку...). Тумачење другог фактора наводи на помисао да је можда реч о понашању које је у народу познато под максимом „скоцентриши се и не паничи“.

¹⁶ Пошто је извршена трансформација ставки у позитивном смеру онда се фактор може тумачити као неустрашљивост.

Табела 7. Приказ коефицијената корелације ставки са трећим фактором.

Редни број ставке	Садржај ставке	Коефицијент корелације ставке са трећим фактором
9.	На почетку рата, понашао сам се сувише опуштено као да није рат.	.638
33.	Све док се нису десила борбена дејства, остављао сам утисак да рату прилазим сувише лагодно.	.621
41.	Пре првих борбених дејстава, понашао сам се „по свом плану“, као да није рат.	.597

У складу са претпостављеном првом општом хипотезом истраживања, садржај наведених ставки сугерише да трећи фактор описује антиципативно понашање. Међутим, пре би се могло закључити да је посредни реч само о једном аспекту антиципативног понашања односно о понашању које одликује „лагодан“ став према ратним (борбеним) дешавањима.

На основу добијене факторске структуре адаптивне успешности, у Табели 8 приказане су интеркорелације фактора. У даљој обради података, наведене интеркорелације послужиће за потребе дефинисања укупне вредности (скора) адаптивне успешности у циљу провере друге опште хипотезе истраживања.

Табела 8. Матрица интеркорелација фактора (субдимензија) адаптивне успешности.

фактор	1.	2.	3.
1.	1.000		
2.	.607**	1.000	
3.	.162**	.363**	1.000

** корелација је значајна на нивоу .01

6.2. Утврђивање латентне структуре адаптивне успешности на подацима процене адаптивног понашања успешно адаптираног саборца – примена КФА и ЕФА

Поступак утврђивања латентне структуре адаптивне успешности на подацима описа адаптивног понашања саборца био је идентичан као и на подацима испитаникове самопроцене¹⁷. Међутим, као и у првом случају, мерни модел адаптивне успешности у складу са дефинисаном првом хипотезом истраживања није потврђен ($\chi^2 = 3783.6$, TLI = .708, CFI = .722 и RMSEA = .084). Пошто модел није потврђен, спроведена је експлоративна факторска анализа (ЕФА). Експлораторна факторска анализа спроведена је методом главних осовина са косоуглом промакс ротацијом. Подаци Бартлетовог теста сферичности ($\chi^2 = 9751.26$, df = 861, p < .001) и Кајзер-Мејер-Олкинова мере (КМО = .955) указују на оправданост примене факторске анализе. За критеријум одређивања коначног броја фактора (субдимензија) адаптивне успешности коришћени су Кателов скри критеријум и исход паралелне анализе¹⁸. На основу спроведених анализа може се закључити присуство три фактора у структури адаптивне успешности, која објашњавају 48,30 % укупне варијансе адаптивне успешности у ратном окружењу. Табела 9. Табеларни приказ примењене Хорнове паралелне анализе са пермутацијом података (број паралелних сетова K = 300).¹⁹

Редни број фактора	Својствене вредности стварних података	Аритметичка средина својствених вредности случајних података	95. перцентил својствених вредности случајних података
1.	17,09	1,73	1,82
2.	3,28	1,64	1,70
3.	1,96	1,58	1,63
4.	1,25	1,53	1,58
5.	1,17	1,48	1,52
6.	1,10	1,44	1,48

¹⁷ У Прилогу бр. 5 приказане су основне дескриптивне мере ајтема Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу – форма питања у трећем лицу јединине.

¹⁸ За одређивање броја фактора путем паралелне анализе коришћен је SPSS синтакса за паралелну анализу (*SPSS syntax for parallel analysis* (O'Connor, 2000)).

¹⁹ Табеларни приказ није приказан у целости већ у скраћеној форми.

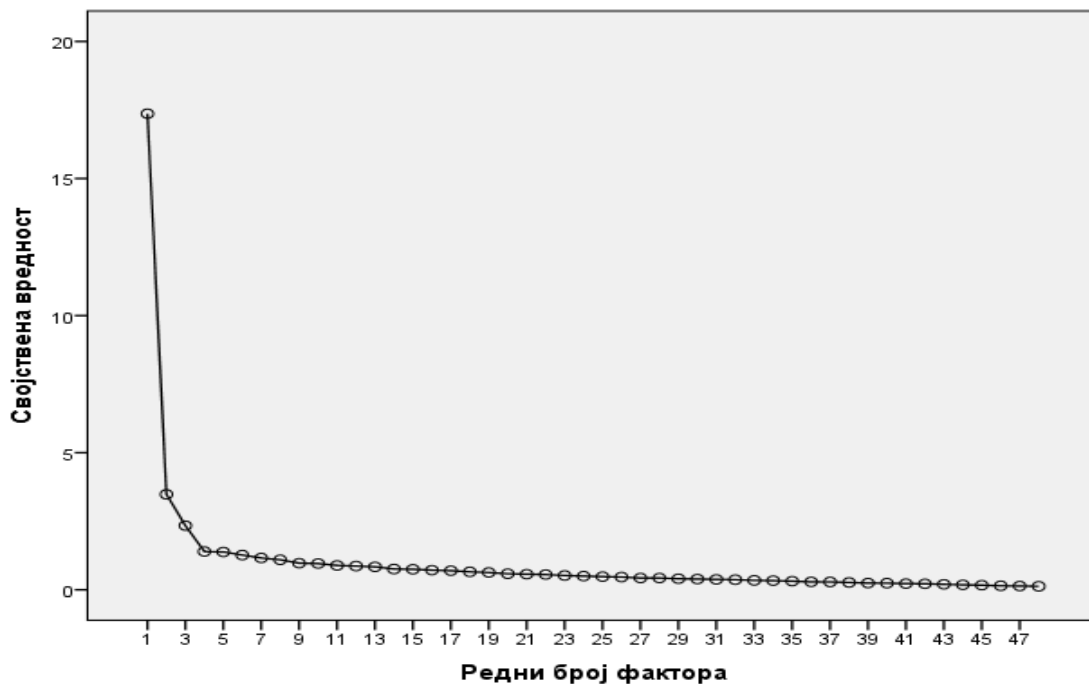

График 4. Приказ резултата Кателовог скри критеријума.

Табела 10. Приказ коефицијената корелације ставки са првим фактором.

Редни број ставке	Садржај ставке	Коефицијент корелације ставке са првим фактором
11.	Све време борбених дејстава, био је фокусиран на задатак.	.892
14.	Брзо и адекватно је реаговао на све што се изненада деси у борбеном окружењу.	.815
18.	Шта год да се дешавало у рату, успевао би да се снађе.	.809
29.	Чинило се да је за већину ситуација имао већ припремљене одговоре.	.797
10.	Када се нешто неочекивано дешавало, тачно је знао шта треба да уради.	.794
21.	У сваком тренутку био је спреман за борбена дејства.	.761
47.	Чинило се да ништа не може да га поремети током борбених дејстава.	.724
17.	Може се рећи да је увек ишао у сусрет ратним ситуацијама (припремао се за њих) и није „седео скрштених руку“.	.723

Редни број ставке	Садржај ставке	Коефицијент корелације ставке са првим фактором
5.	Од самог почетка рата, схватао је озбиљност ратне ситуације.	.556
46.	Врло мало му је требало времена да подеси своје понашање у односу на оно што се изненада и тренутно дешава на бојном пољу.	.535
45.	Од почетка рата, понашао се као да је потпуно свестан шта је рат и какве последице може да нанесе.	.502
39.	У току борбених дејстава, имао се утисак да може свашта да издржи и истолерише.	.497
36.	Његово понашање одисало је надом да ће на крају све бити у реду.	.445
44.	Током целог рата био је оптимистичан око исхода рата.	.428

Уколико се упореде ајтемска структура првог фактора адаптивне успешности саборца и испитаника, може се уочити сличност у садржинској структури наведеног фактора. Ипак, поједини ајтеми нису исти у наведеним структурама, као на пример ставке под редним бројем 3, 4, 20, 40 и 27, којих нема у структури првог фактора адаптивне успешности саборца. У следећој табели приказани су ајтеми који припадају првом фактору адаптивне успешности испитаника, а нису део ајтемске структуре адаптивне успешности саборца.

Табела 11. Приказ ајтема који припадају првом фактору адаптивне успешности испитаника, а нису део садржаја првог фактора адаптивне успешности саборца.

Редни број ставке	Садржај ставке
3.	Током борбених дејстава, био је миран и сталожен.
4.	Када нема борбених дејстава, знао је да нађе начин како да се на кратко опусти.
20.	Кад год је ратна ситуација дозвољавала, знао је да се нашали.
27.	Све време борбених дејстава био је активан и прибран.
40.	Са саборцима је често могао да прича и о неким „опуштеним“ темама, која нису везана за ратна дешавања.

Анализом ставки из Табеле 11 видљиво је да први фактор који описује понашање саборца не укључује поједине ставке релаксационог понашања (под редним бројевима 4, 20 и 40).

Табела 12. Приказ коефицијената корелације ставки са другим фактором.

Редни број ставке	Садржај ставке	Коефицијент корелације ставке са другим фактором
15.	Током борбе само је гледао како да се забије у „мишију рупу“.	.974
34.	Шта год да се деси изненада, дешавало му се да се „укочи у месту“.	.905
38.	У већини ратних ситуација, био је чешће неодлучан него одлучан.	.794
30.	У ситуацијама које су захтевале брзо реаговање, није се баш добро сналазио.	.792
23.	Током борбених дејстава чинило се да је био деконцентрисан.	.735
22.	У борбеним ситуацијама, био је неодлучан.	.709
43.	У току борбених дејстава, стално се жалио или остављао утисак како му нешто смета да буде ефикасан у борби.	.654
16.	Током рата осећао је сталну негативну тензију.	.625
42.	Успаничио би се кад год се нешто изненада деси у ратном окружењу.	.540
28.	Често је осећао страх и панику.	.490
19.	Трудио се да све време буде по страни и избегне сусрет са противничким снагама током борбених дејстава.	.489
48.	Увек је изражавао катастрофична очекивања о исходу рата.	.469

Слично се може закључити и када је у питању други фактор. Наиме, ајтеми који припадају другом фактору адаптивне успешности испитаника истоветни су садржују друге субдимензије адаптивне успешности саборца. Као и у случају првог фактора, може се уочити да неколико ајтема (ставке број 2, 6, 7, 8, 12, 25, 31) не представљају саставни део другог фактора процене адаптивне успешности саборца.

Табела 13. Приказ ајтема који припадају другом фактору адаптивне успешности испитаника, а нису део садржаја другог фактора адаптивне успешности саборца.

Редни број ставке	Садржај ставке
2.	У изненадним ситуацијама (нпр. изненадни напад непријатеља, упад у заседу, пројектила...), није знао шта ће сам са собом.
6.	Када се нешто изненада деси, требало му је много времена да се прибере и окрене задатку (борби).
7.	У борбеним дејствима, дешавало се да реагује збуњено, као да не зна шта ће сам са собом.
8.	Све време рата био је песимистичан око будућих дешавања (нпр. како ћемо ако се сутра нешто деси).
12.	Све време рата био је забринут за исходе.
25.	Све док није искусио прва борбена дејства, био је незаинтересован да се укључим у рад и функционисање јединице.
31.	У току борбених дејстава, чинило се да је нестрпљив и да жели што пре да реши ситуацију.

Трећи фактор адаптивне успешности саборца описује антиципативно понашање које је претпостављено у првој општој хипотези. За разлику од трећег фактора екстрахованог из података испитаниковог описа сопствене адаптивне успешности у рату, трећи фактор адаптивне успешности сабораца укључује већи број ајтема антиципативног понашања. Ајтеми који чине структуру наведеног фактора приказани су у следећој табели.

Табела 14. Приказ коефицијената корелације ставки са трећим фактором.

Редни број ставке	Садржај ставке	Коефицијент корелације ставке са трећим фактором
41.	Пре првих борбених дејстава, понашао се „по свом плану“, као да није рат.	.803
33.	Све док се нису десила борбена дејства, остављао је утисак да рату прилази сувише лагодно.	.718
13.	Пре првих борбених дејстава, понашао се по принципу „мене неће ништа негативно задесити“.	.589
9.	На почетку рата, понашао се сувише опуштено као да није рат.	.578

Редни број ставке	Садржај ставке	Коефицијент корелације ставке са трећим фактором
37.	На почетку рата, уопште се није трудио да се припреми за борбена дејства (нпр. ископа себи заклон, спакује ранац, очисти пушку и ...).	.344
25.	Све док није искусио прва борбена дејства, био је незаинтересован да се укључим у рад и функционисање јединице.	.321

6.3. Утврђивање места и улоге адаптивне успешности – примена корелационе анализе и методе структуралних једначина

За потребе потврђивања тачности друге опште хипотезе и субхипотеза, примењен је поступак (метода) структуралних једначина. Пре примене наведене статистичке методе, било је потребно дефинисати варијаблу „адаптивну успешност“ (њену латентну структуру и доделити вредност (скор)). Судећи да подаци указују на чињеницу да су садржајно фактори, и у случају испитаникове процене сопствене адаптивне успешности и у опису адаптивне успешности саборца, слични, за потребе утврђивања тачности друге хипотезе адаптивна успешност третираће се као тродимензионални конструкт. Поред наведене чињенице да постоји сличност у структури адаптивне успешности испитаника и саборца, може се установити и интерпретабилност добијене факторске структуре што представља додатни разлог за прихватање идеје о адаптивној успешности као тродимензионалном конструкту.

У складу са класичном тестовном теоријом, према Фајгељу (Fajgelj, 2009), један од учесталих начина скоровања јесте проста сумација ајтемских одговора. Поред адитивности ставки, Фајгељ (Fajgelj, 2009) наводи да још две претпоставке морају бити задовољене за оправданост примене сумационог сора. А, то су: претпоставка једнодимензионалности и претпоставка да „сви ајтеми имају једнак значај за тест“ (Fajgelj, 2009, стр. 578). Један од показатеља једнодимензионалности јесте корелација између фактора (Fajgelj, 2009) односно, у контексту рада, између субдимензија адаптивне успешности.

У приказаној Табели 8 (в. поглавље 6.1. „Утврђивање латентне структуре адаптивне успешности у ратном окружењу на подацима самопроцене адаптивног понашања – примена КФА и ЕФА“) приметно је да трећи фактор има нижу корелацију са првим и другим фактором, а што донекле нарушава идеју о једнодимензионалности односно веровање да постоји тзв. „фузија фактора“ која би требало у хијерархијској факторској анализи да конвергира ка једном фактору (Фајгељ, 2009). Осим корелационих података, о хомогености ставки ревидираног²⁰ Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу може се закључити и на основу Кронбаховог алфа коефицијента (мере интерне конзистенције). На подацима са ревидираног Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу, који садржи 39 ајтема, израчуната је вредност алфа коефицијента $\alpha = .927$. Уколико се из садржаја инструмента искључе ставке које чине трећи фактор адаптивне успешности, вредност Кробанхове мере интерне конзистенције је истоветна. Стога, на основу наведених показатеља, постоји основа да вредност адаптивне успешности, за потребе тестирања друге опште хипотезе, буде изражена као сумациони скор ајтемских одговора свих екстрахованих фактора добијених применом ЕФА.

Пошто је утврђен начин скоровања адаптивне успешности, примењена је метода структуралних једначина ради тестирања адекватности претпостављеног модела односа адаптивне успешности са њеним детерминантама и неповољним исходима учешћа у ратним дешавањима²¹. Подаци (индикатори) о подесности модела су: $\chi^2 = 658.177$, TLI = .019, CFI = .434 и RMSEA = .306. Стога, може се закључити да претпостављени модел није у складу са подацима. Остали резултати приказани су табеларно и графички (Табела 15 и График 5).

²⁰ У контексту рада, ревидирани Упитник за процену адаптивне успешности у ратном окружењу укључује само ајтеме који чине факторе екстраховане применом ЕФА.

²¹ У Прилогу број 6 приказани су основни дескриптивни показатељи свих варијабли које чине модел односа адаптивне успешности са детерминантама и исходима.

Табела 15. Стандардизовани (β) и нестандардизовани регресиони коефицијенти у моделу односа адаптивне успешности са антецедентима и исходима и исходи тестова статистичке значајности регресионих коефицијената.

исход	<---	антецедент	B	β	S.E.	p
адаптивна успешност	<---	Изложеност стресорима	.391	.323	.051	.000
адаптивна успешност	<---	потресеност доживљеним стресорима	-.509	-.432	.050	.000
адаптивна успешност	<---	савесност	1.726	.162	.448	.000
адаптивна успешност	<---	отвореност	1.184	.121	.412	.004
адаптивна успешност	<---	дезинтеграција	.032	.008	.168	.851
адаптивна успешност	<---	емоционалност	1.927	.200	.404	.000
ПТСП	<---	Изложеност стресорима	-.038	-.059	.029	.197
ПТСП	<---	потресеност доживљеним стресорима	.229	.364	.030	.000
неповољне последице рата	<---	дезинтеграција	.066	.335	.009	.000
ПТСП	<---	емоционалност	-1.595	-.310	.224	.000
неповољне последице рата	<---	потресеност доживљеним стресорима	.016	.271	.003	.000
неповољне последице рата	<---	Изложеност стресорима	-.01	-.008	.003	.870
неповољне последице рата	<---	емоционалност	-.105	-.223	.022	.000
ПТСП	<---	дезинтеграција	.559	.262	.090	.000
ПТСП	<---	адаптивна успешност	-.06	-.113	.028	.029
неповољне последице рата	<---	адаптивна успешност	-.01	-.048	.003	.396

Увидом у статистичку значајност из Табеле 15, може се увидети да поједине регресионе везе између варијабли у моделу односа адаптивне успешности са антецедентима и исходима нису статистички значајне и то на следећим релацијама: дезинтеграција → адаптивна успешност, изложеност стресорима → ПТСП, изложеност стресорима → неповољне последице изложености ратним стресорима и адаптивна успешност → неповољне последице изложености ратним стресорима.

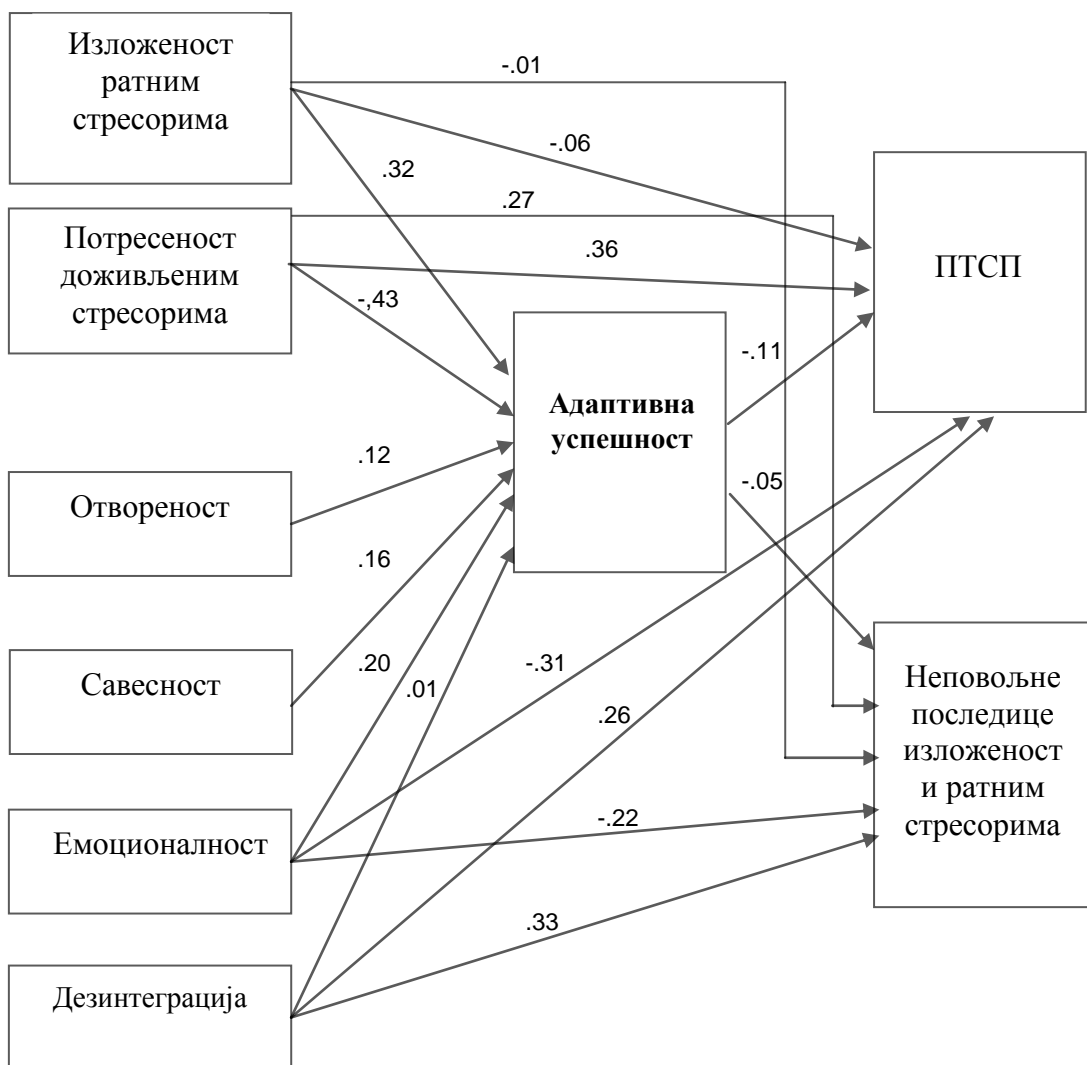

График 5. Претпостављени модел односа адаптивне успешности са антецедентима адаптивне успешности и неповољним исходима учешћа у рату.

Пошто почетно претпостављени модел односа адаптивне успешности са антецедентима и исходима није био у складу са подацима, ради успостављања новог модела анализирана је матрица интеркорелација између варијабли у првобитно претпостављеном структуралном моделу. Подаци о интеркорелацијама приказани су у Табели 16.

Табела 16. Матрица интеркорелација варијабли из структуралног модела односа адаптивне успешности са антецедентима и исходима.

	Стрес-И	Стрес-П	С	О	Е	Д	АУ	ПТСП	последиче рата
Стрес-И	1								
Стрес-П	.772**	1							
С	-.221**	-.317**	1						
О	-.080	-.138**	.164**	1					
Е	-.214**	-.382**	.295**	.244**	1				
Д	.375**	.456**	-.301**	-.196**	-.534**	1			
АУ	-.102	-.344**	.323**	.243**	.393**	-.263**	1		
ПТСП	.360**	.537**	-.263**	-.178**	-.560**	.543**	-.377**	1	
последиче рата	.345**	.471**	-.243**	-.139**	-.473**	.533**	-.284**	.636**	1

** . Корелација је статистички значајна на нивоу .01

Легенда: Стрес-И = изложеност стресору; Стрес-П = потресеност доживљеним стресорима; С= савесност; О= отвореност; Е= емоционалност; Д= дезинтеграција; АУ= адаптивна успешност; ПТСП= степен присуства симптома посттрауматског стресног поремећаја; последиче рата= неповољне последиче изложености ратним стресорима.

Подаци о интеркорелацијама представљају основ да се поједине претпостављене везе између варијабли, које су дефинисане у субхипотезама истраживања, могу задржати и у новом моделу. Такође, подаци о интеркорелацијама пружају основ за претпоставку нових односа у моделу адаптивне успешности са антецедентима и исходима. Наиме, нови модел адаптивне успешности може бити заснован на неколико нових претпоставки које се могу формулисати увидом у интеркорелације. Претпоставке су следеће:

- За разлику од претходног модела, претпоставља се да у новом моделу статус антецедента адаптивној успешности могу имати црте личности – емоционалност, отвореност и савесност. Дакле, у новом моделу варијабле – изложеност стресорима, дезинтеграција и потресеност доживљеним стресорима немају статус детерминанте адаптивне успешности. Веза између дезинтеграције и изложености стресорима, са једне стране, и адаптивне

успешности, са друге стране, није статистички значајна посматрајући их кроз регресиони однос (в. Табелу 15), док корелациони однос указује на ниску повезаност (в. Табелу 16).

- Имајући у виду однос потресености доживљеним стресорима са ПТСП-ом и са неповољним последицама изложености ратним стресорима, претпоставља се да би адаптивна успешност пре била антецедент варијабли потресености доживљеним стресорима него обрнуто. Наиме, посматрајући однос варијабли потресености доживљеним стресорима, ПТСП-а и других неповољних последица изложености ратним стресорима може се закључити да је потресеност „ближа“ варијаблама ПТСП-у и другим неповољним последицама рата односно да по својој манифестацији (природи) потресеност доживљеним стресорима пре припада свету психопатолошких феномена и самим тим очигледно да претходи наведеним психолошким последицама узрокованим изложеношћу ратним стресорима. Са друге стране, за адаптивну успешност може се претпоставити да је пре један релативно стабилан и раније оформљен систем (скуп) понашања, који има утицај на то како ће доживети ратну ситуацију односно у којем мери ће бити потресена изложеношћу ратним стресорима. У прилог наведеним претпоставкама иде и чињеница да је веза између адаптивне успешности и ПТСП-а слаба узимајући у обзир стандардизовани регресиони коефицијент, као и да регресиони коефицијент између адаптивне успешности и неповољних последица изложености ратним стресорима је скоро нултог карактера, а да је са друге стране, корелациона веза потресености доживљеним стресорима са ПТСП-ом и другим неповољним последицама изложености ратним стресорима, узимајући у обзир остале корелације у моделу, релативно „висока“. Дакле, у новом моделу претпоставља се да потресеност доживљеним стресорима претходи ПТСП-у и другим последицама изложености ратним стресорима.
- У претходном моделу није претпостављена веза између изложености стресорима и потресености доживљеним стресорима. Нови модел указује на смисленост и значајност укључивања наведене везе, имајући у виду високу корелацију ($r = .772$, $p < .01$) између наведених варијабли. С тим у вези,

претпоставља се да изложеност ратним стресорима најчешће доводи до потресености доживљеним стресорима.

- Матрица интеркорелација указује и на постојање корелација између самих црта личности (отворености, савесности, емоционалности и дезинтеграције). Такође, постоји повезаност између наведених црта личности, осим отворености, и варијабле изложености стресору. Новим моделом наведени односи су претпостављени.
- Регресиона веза између ПТСП-а и неповољних последица изложености ратним стресорима у претходном моделу није претпостављена. Податак о њиховом односу ($r = .636$, $p < .001$) указује на важност укључивања наведеног односа. Претпоставља се да симптоматологија ПТСП-а претходи неповољним последицама насталим изложеношћу ратним стресорима.
- За дезинтеграцију се може претпоставити статус детерминанте у односу на степен потресености доживљеним стресорима. Такође, подаци о корелацијама могу бити основа да се у новом моделу задржи веза између дезинтеграције, са једне стране, и ПТСП-а и неповољних последица изложености ратним стресорима, са друге стране, а која је претпостављена и претходним моделом.

На основу наведених закључака, успостављен је нови модел односа адаптивне успешности и осталих варијабли. Претпостављени модел и резултати који произилази из примене методе структуралних једначина приказане су табеларно и графички.

Табела 17. Регресиони коефицијенти у новом моделу односа адаптивне успешности са антецедентима и исходима и исходи тестова њихове статистичке значајности

исход	<---	антецедент	B	β	S.E.	p
адаптивна успешност	<---	савесност	2.140	.213	.495	.000
адаптивна успешност	<---	отвореност	1.250	.136	.447	.005
адаптивна успешност	<---	емоционалност	2.683	.296	.454	.000

исход	<---	антецедент	B	β	S.E.	p
потресеност доживљеним стресорима	<---	адаптивна успешност	-.215	-.238	.028	.000
потресеност доживљеним стресорима	<---	Изложеност стресорима	.717	.700	.033	.000
потресеност доживљеним стресорима	<---	дезинтеграција	.444	.131	.112	.000
ПТСП	<---	потресеност доживљеним стресорима	.199	.288	.031	.000
ПТСП	<---	дезинтеграција	.548	.234	.114	.000
ПТСП	<---	емоционалност	-1.619	-.287	.271	.000
ПТСП	<---	адаптивна успешност	-.066	-.106	.027	.014
неповољне последице изложености ратним стресорима	<---	ПТСП	.040	.438	.005	.000
неповољне последице изложености ратним стресорима	<---	потресеност доживљеним стресорима	.008	.128	.003	.006
неповољне последице изложености ратним стресорима	<---	дезинтеграција	.051	.236	.01	.000

Табела 18. Интеркорелације између варијабли у новом моделу односа адаптивне успешности са антецедентима и исходима.

варијабла	<-->	варијабла	r
емоционалност	<-->	отвореност	.230**
савесност	<-->	емоционалност	.290**
савесност	<-->	отвореност	.147**
дезинтеграција	<-->	емоционалност	-.529**

варијабла	<-->	варијабла	r
дезинтеграција	<-->	потресеност доживљеним стресорима	.363**
потресеност доживљеним стресорима	<-->	емоционалност	-.196**
дезинтеграција	<-->	отвореност	-.168**
потресеност доживљеним стресорима	<-->	савесност	-.210**
дезинтеграција	<-->	савесност	-.296**

** . Корелација је статистички значајна на нивоу .01

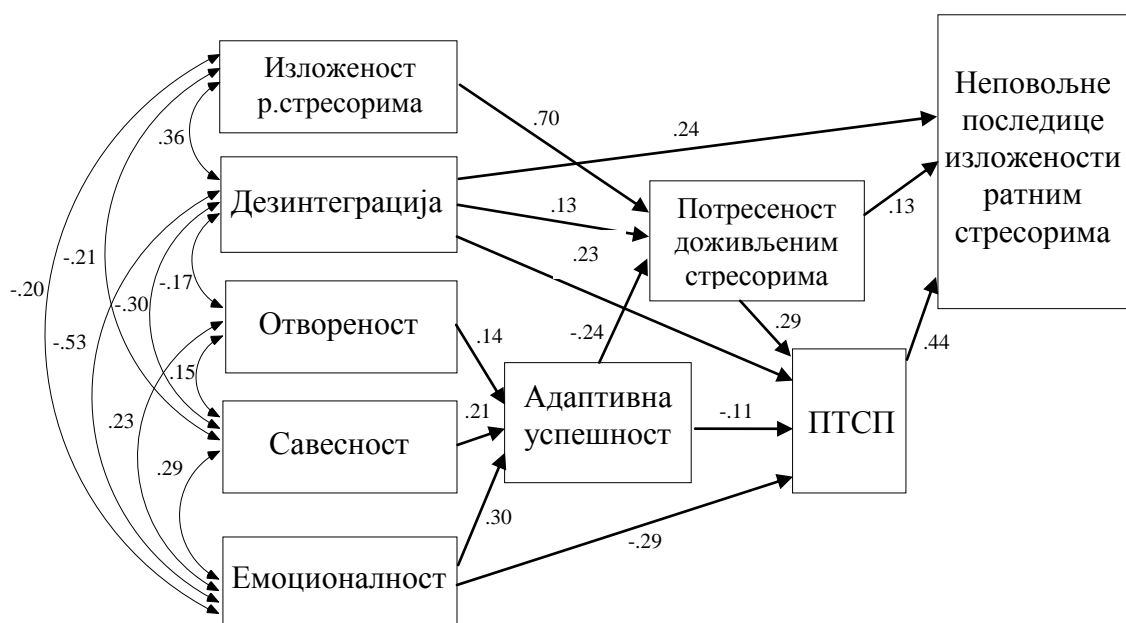

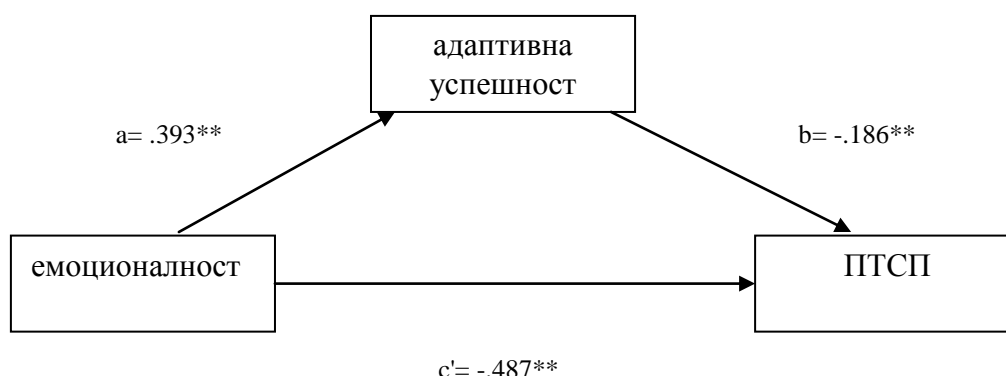
График 6. Нови модел односа адаптивне успешности са антецедентима и исходима.

Применом методе структуралних једначина на нови модел адаптивне успешности израчунати су и индикатори подесности ($\chi^2 = 17.489$, TLI = .992, CFI = .997 и RMSEA = .026), који указују на чињеницу да се нови модел односа адаптивне успешности са антецедентима и исходима може прихватити као модел који је у складу са подацима.

У првобитно претпостављеном моделу, друга општа хипотеза истраживања била је усмерена на потврђивање претпоставке да адаптивна успешност

представља медијатор између претпостављених антецедената и исхода. У новом моделу односа адаптивне успешности са антецедентима и исходним варијаблама постоји основ да се поново претпостави улога медијатора адаптивне успешности између емоционалности, са једне стране, и ПТСП-а са друге стране. Имајући у виду комплексност модела и бројност веза (односа) између варијабли, које нови модел односа адаптивне успешности са антецедентима и исходима укључује, за потребе утврђивања улоге медијатора екстрахован је „мини модел“ који укључује три варијабле „емоционалност (предиктор) - адаптивну успешност (медијатор) - ПТСП (критеријум)“. Оправданост креирања „мини модела“ за процену ефекта медијације, лежи у одговору које Хејс (Hayes, 2014) поставља на дилему „који је приступ процени медијације „коректнији“ или „бољи“, да ли онај који укључује све предикторске варијабле у једном моделу или онај који подразумева процену неколико модела за сваку појединачну предикторску варијаблу“?

Наиме, Хејс (Hayes, 2014) закључује да оба приступа могу бити легитимна, али потребно је имати на уму да индиректни и директни ефекти процењују различите ствари код различитих приступа, а што даље значи да интерпретација резултата (индиректних и директних ефеката) мора бити пажљиво разматрана. Дакле, уколико се у анализу укључе све предикторске варијабле, то подразумева утврђивање целокупног предикторског ефеката на критеријумску варијаблу (директно или индиректно преко медијатора). У другом случају, процена сваког модела путем једне предикторске варијабле, подразумева да се ефекат осталих антецедената на критеријумску варијаблу искључи (Hayes, 2014). Стога, на основу наведених чињеница, може се закључити да истраживач може изабрати начин анализе ефекта медијатора у комплексним односима у моделу, али при томе мора имати у виду да резултати морају бити интерпретирани у духу изабраних и процењених директних и индиректних ефеката.

** . $p < .05$

График 7. Приказ релације „емоционалност (детерминанта) – адаптивна успешност (медијатор) – ПТСП (исход)“.

Табела 19. Приказ регресионих резултата у моделу „детерминанта (емоционалност) – медијатор (адаптивна успешност) – исход (ПТСП)“.

антецедент	Медијатор (адаптивна успешност)				Исход (ПТСП)			
	B	SE	β	p	B	SE	β	p
емоционалност	3.551	0.462	.393 (a)	.000	-2.767	0.294	-.487(c')	0.000
адаптивна успешност	-	-	-	-	-0.117	0.029	-.186 (b)	0.000
константа	166.62	6.529		.000	117.57	5.314		0.002
	$R^2 = .154$				$R^2 = .343$			
	$F(3,358) = 24.22, p = .000$				$F(2,359) = 98.658, p = .000$			

За разлику од традиционалне четворостепене анализе медијације (Baron & Kenny, 1986), која је усмерена на утврђивање услова повезаности (трагање за статистички значајним корелацијама) између варијабли у моделу који претпостављају медијацију, савремена традиционална анализа усмерава се на проучавање индиректног ефекта који је мера количине медијације. Математички гледано, индиректни ефекат медијације (ознака $a*b$) једнак је разлици тоталног ефекта (c) и директног ефекта (c'). Међутим, одговор да ли се медијација појављује заснован је на утврђивању статистичке значајности индиректног ефекта ($a*b$) и с тим у вези употребљава се неколико тестова значајности: Собелов тест

значајности, тест заједничке значајности и интервал поверења добијен самоузорковањем (енгл. *bootstrapped confidence interval*). Хејс и Шарков (Hayes & Scharkow, 2013) показали су да се наведене методе утврђивања статистичке значајности, када се примењују на истоветним подацима, слажу у резултатима у више од 90% случаја. Према мишљењу Хајеса (Hayes, 2014), најпрецизнији тест статистичке значајност је метод који се заснива на самоузорковању (енгл. *bootstrapping*), јер не захтева нормалну дистрибуцију индиректног ефекта као услова за примену. У Табели 20 приказани су резултати тестирања статистичке значајности индиректног ефекта помоћу интервала поверења добијеног самоузорковањем. Ефекат медијације је израчунат у софтверском макроу *SPSS*-а познатом под називом *Process* (Hayes, 2014).

Табела 20. Приказ статистичке значајности индиректног ефекта медијације у моделу „емоционалност (антецедент) – адаптивна успешност (медијатор) – ПТСП (исход)“.

индиректан ефекат	ефекат ²²	Boot SE	Boot LLCI	Boot ULCI
(емоционалност → адаптивна успешност) * (адаптивна успешност → ПТСП)	-.4138	.1185	-.6635	-.1989

Легенда: BootSE = стандардна грешка добијена самоузорковањем; BootLLCI = доња граница интервала поверења добијеног самоузорковањем; BootULCI = горња граница интервала поверења добијеног самоузорковањем.

На основу података о доњој и горњој граници интервала поверења може се одбацили нулта хипотеза ($a*b = 0$), јер наведени интервал не укључује нулу. Осим утврђивања статистичке значајности индиректног ефекта, потребно је проценити и утврдити величину ефекта медијације. Хејс (Hayes, 2014), уважавајући разматрање Причера и Келија (в. Preacher & Kelly, 2011), наводи 6 мера за процену величине ефекта и то: парцијални стандардизовани ефекат, потпуни стандардизовани ефекат, размера индиректног ефекта у односу на тотални ефекат, размера индиректног ефекта у односу на директни ефекат, пропорција варијансе у исходној варијабли која је објашњена индиректним ефектом и Причер-Келијев (Preacher-Kelly) квадрирани капа коефицијент (Hayes, 2014). У Табели 21

²² Треба имати у виду да *SPSS* макро *Process* индиректни ефекат рачуна у форми нестандардизованог коефицијента. Вредност индиректног ефекта у стандардизованој форми износи -.073.

приказани су резултати свих мера за процену величине ефеката, осим Причер-Келијевог коефицијента.

Табела 21. Приказ мера за процену величине ефеката медијације у моделу „емоционалност (антецедент) – адаптивна успешност (медијатор) – ПТСП (исход)“

Мере за процену величине ефеката	Ефекат	BootSE	Boot LLCI	Boot ULCI
парцијални стандардизовани индиректни ефекат	-.020	.006	-.033	-.009
потпуни стандардизовани индиректни ефекат	-.073	.021	-.117	-.035
размера индиректног ефекта у односу на тотални ефект	.130	.040	.062	.218
размера индиректног ефекта у односу на директни ефект	.149	.055	.066	.279
пропорција варијансе у исходној варијабли која је објашњена индиректним ефектом	.112	.025	.070	.166

Легенда: BootSE = стандардна грешка добијена самоузорковањем; BootLLCI = доња граница интервала поверења добијеног самоузорковањем; BootULCI = горња граница интервала поверења добијеног самоузорковањем.

Иако постоје поједина „правила“ за утврђивање величине ефекта и његово категорисање на „мали“, „средњи“ или „велики“ ефекат, Хејс (Hayes, 2014) сматра да су сва правила груба и да је поље квантификације величине ефекта у анализи медијације још увек недовољно развијена област. С тим у вези, Хејс (Hayes, 2014) сматра да се величина ефекта медијације мора посматрати у оквиру контекста истраживања.

Једна од мера величине ефекта медијације, која је најједноставнија за тумачење, јесте пропорција варијансе у исходној варијабли која је објашњена индиректним ефектом. Наведена мера указује на чињеницу да се 11% варијансе степена присуства симптома ПТСП-а може приписати индиректном ефекту емоционалности на ПТСП путем адаптивне успешности. Још једна мера, која се најчешће употребљава за процену величине ефекта медијације, је размера

индиректног ефекта у односу на тотални ефекат²³. На основу наведене мере може се закључити да се 11% тоталног ефекта емоционалности на ПТСП појављује посредовано преко адаптивне успешности.

У новом моделу односа адаптивне успешности са осталим варијаблама, може се претпоставити и улога адаптивне успешности као модератора у односу потресености доживљеним ратним стресорима и ПТСП-а. У општем смислу, модератор варијабла је квалитативна или квантитативна варијабла која утиче на дирекцију и/или јачину односа између независне (предикторске) и зависне (критеријумске) варијабле (Baron & Kenny, 1986, str. 1174). Дакле, претпоставља се да степен изражености адаптивне успешности утиче на јачину односа (везе) између потресености доживљеним стресорима и ПТСП-а. Пошто је адаптивна успешност протективни фактор онда се претпоставља да њено присуство у релацији „потресеност доживљеним стресорима-ПТСП“ чини наведену везу слабијом.

Пошто програмски пакет *AMOS* не пружа могућност конструкције концептуалног и статистичког модела који јасно приказују модераторску варијаблу, на следећим графицима приказани су односи између потресености доживљеним стресорима, адаптивне успешности и ПТСП-а.

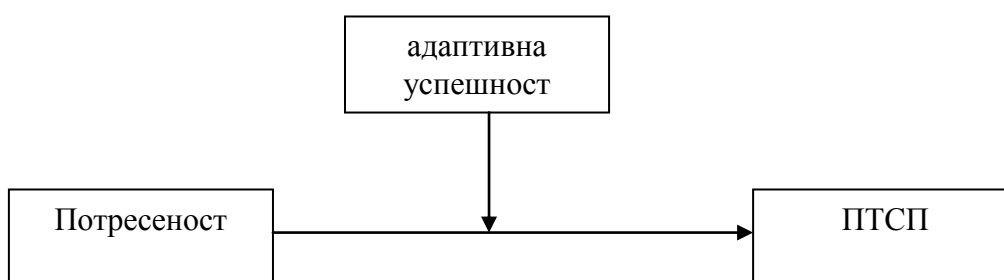

График 8а. Концептуални приказ односа потресености доживљеним стресорима и ПТСП-а уз присуство модератор варијабле адаптивне успешности.

²³ У стручној литератури, ознака за наведену меру је P_M и позната је још под називом медијациона размера (однос).

График 8а, за разлику од новог модела односа адаптивне успешности са детерминантама и исходима, може навести на погрешан закључак да адаптивна успешност нема статус предикторске варијабле, стога Хејс (Hayes, 2014) предлаже да се поред концептуалног модела, представи и статистички модел (График 8б).

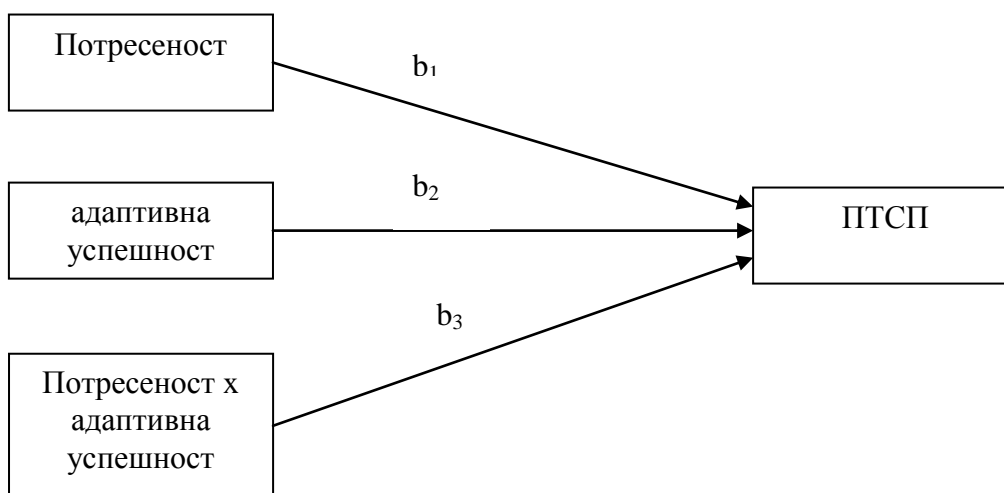

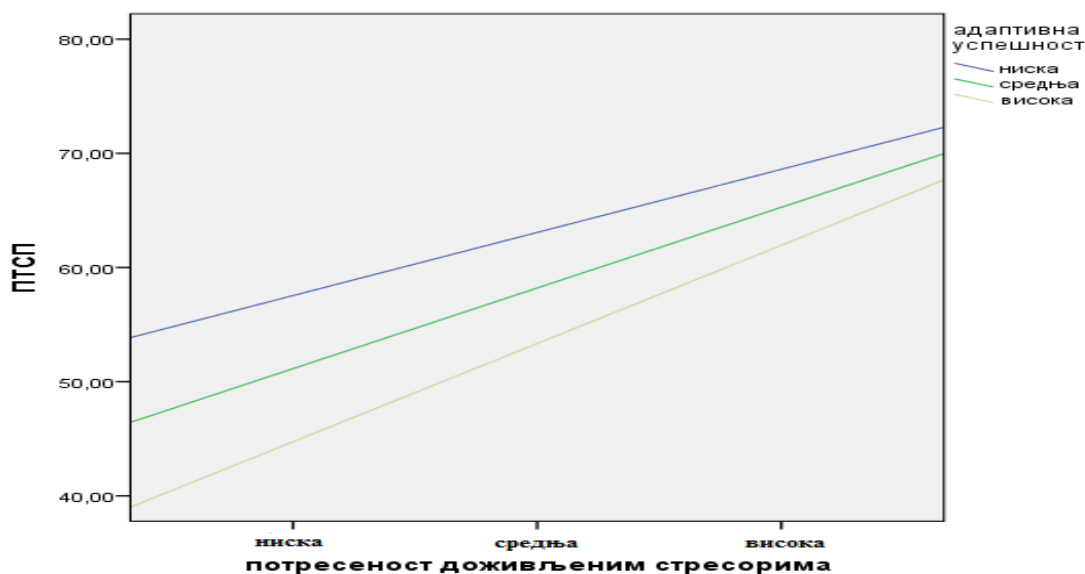
График 8б. Статистички модел односа потресености доживљеним стресорима и ПТСП-а уз присуство модератор варијабле адаптивне успешности.

Основна једначина за модераторску анализу је $Y = i_1 + b_1X + b_2M + b_3XM$. У контексту рада, симбол Y представља варијаблу ПТСП-а, X варијаблу потресености доживљеним стресорима, док је модераторска варијабла (адаптивна успешност) изражена великим словом M . Хајс (Hayes, 2014) напомиње да коефицијенти b_1 и b_2 не представљају парцијалне регресионе коефицијенте независне од продукта модератора и предиктора. Другачије речено, наведени коефицијенти нису једнаки оним коефицијентима који су резултат мултипле регресионе анализе спроведене без укључивања продукта модератора и предиктора (see Hayes, 2014, стр. 218). Резултати регресионе анализе којом се испитује модераторски ефекат приказани су Табели 22 и на Графику 9.

Табела 22. Резултати регресионе анализе који приказују модераторски ефекат адаптивне успешности на однос потресености доживљеним стресора и ПТСП-а

	B	SE	t	p
константа	58.208	.944	61.684	.000
потресеност доживљеним стресорима (X)	.353 (b ₁)	.034	10.492	.000
адаптивна успешност (M)	-.151 (b ₂)	.029	-5.284	.000
потресеност доживљеним стресорима x адаптивна успешност (XM)	.002 (b ₃)	.001	3.826	.001
R ² =.346 MSE=270.50 F(3,358)=80.680, p<.01				

У Табели 22 уочљиво је да је коефицијент b₃ који је продукт интеракције потресености и адаптивне успешности статистички значајан, што значи да постоји основа да се закључи да је ефекат потресености доживљеним стресорима на ПТСП зависан од адаптивне успешности. Међутим, треба имати у виду да проценат варијансе у критеријуму који је придодат ефекту потресености доживљеним стресорима путем модератора (адаптивне успешности) износи само 1,5%²⁴.

²⁴ У Табели 22 није приказана наведена вредност варијансе, али се она добија у испису при анализи у SPSS синтакси PROCESS.

График 9. Дводимензионални приказ односа потресености доживљеним стресорима и ПТСП-а уз присуство модераторске варијабле – адаптивне успешности.

Пошто је важно утврдити како се однос предиктора (потресености доживљеним стресорима) и критеријума (ПТСП-а) мења уз присуство модератора (адаптивне успешности), у испису *SPSS* синтаксе *PROCESS* (see Hayes, 2014), постоји испис резултата добијених применом Џонсон-Нејмановог поступка. Применом наведене технике добија се регресиони модел (предиктор-исход) за бројне различите вредности модератора и у оквиру вредности утврђује се „зона значајности“ модератора. Имајући у виду да је при спровођењу модераторске анализе у *PROCESS*-у варијабла адаптивне успешности центрирана, а што отежава јасније тумачење зоне значајности модератора, у раду неће бити представљени наведени резултати, осим констатације да само за 1% најнижих вредности адаптивне успешности однос између потресености доживљених стресора и ПТСП-а није значајан, док је за 99% осталих вредности модератора значајан.

На основу изнетих података и графичког приказа, може се закључити да адаптивна успешност може имати улогу модератора у односу потресености доживљеним стресорима и ПТСП-а.

7. Дискусија

7.1. Дискусија о латентној структури адаптивне успешности

Дискусија о латентној структури адаптивне успешности захтева разматрање неколико питања (дилема) која су произашла из резултата истраживања. Прва дилема везана је за именовање субдимензија адаптивне успешности, пошто општа хипотеза о четири облика понашања у структури адаптивне успешности није потврђена. Друго, поставља се питање адекватности модела адаптивне успешности пошто индикатори подесности модела не указују на његову „тачност“. Један од проблема везаних за адекватност структуре адаптивне успешности јесте и висок стандардизовани регресиони коефицијент између другог фактора (субдимензије) и адаптивне успешности. Треће, поставља се питање адекватности теоријских претпоставки за формулисање хипотезе о четворофакторској структури адаптивне успешности, пошто иста није потврђена.

Имајући у виду да не постоје правила за именовање фактора, већ је њихово дефинисање пре уметност самог истраживача (Yong & Pearce, 2013), приступ у тумачењу димензија адаптивне успешности у ратном окружењу подразумевао је неколико поступака: упоређивање добијене факторске структуре са претпостављеном структуром адаптивне успешности која је формулисана у првој општој хипотези истраживања, упоређивање добијених димензија адаптивне успешности испитаника и саборца из рата, међусобно упоређивање садржаја свих фактора адаптивне успешности који су добијени на подацима испитаниковог самоописа и анализа добијених фактора са другим постојећим концептима из стручне литературе.

У одељку рада „Резултати“ прелиминарно је наведено да садржај првог фактора (димензије) адаптивне успешности указује на постојање три облика понашања која се могу именовати као: трансформационо понашање, ситуационо-адекватно понашање и релаксационо понашање. Другачије речено, адаптација борца (ратника) на ратну ситуацију подразумева да он мора: да брзо и адекватно реагује у изненадним ситуацијама, да буде фокусиран, активан и не дозволи да га

нешто поремети и да уме да „релаксира“ сопствену тензију и напетост. У контексту претпостављене прве опште хипотезе, уочљиво је да структура првог фактора адаптивне успешности у себи садржи све облике адаптивног понашања који су претпостављени наведеном хипотезом (трансформационо, борбено-ситуационо, антиципативно и релаксационо понашање). Зато се може рећи да је први фактор, по садржају, ништа друго до адаптивна успешност у најчистијем облику „претпостављена општом хипотезом о латентној структури адаптивне успешности“.

Са друге стране, узимајући у обзир неколико првих ајтема са највећим факторским засићењем, може се закључити да први фактор адаптивне успешности асоцира на трансформационо понашање и предиспозицију за трансформационо понашање. Наиме, описи као што су „брзо и адекватно регулише на све што се изненада деси“, „зна тачно шта да уради када се нешто неочекивано деси“ и „шта год да се деси, успео би да се снађе“ усмеравају на закључак да се ради о сналажљивом односно трансформационом понашању. Остали ајтеми могли би се протумачити као неопходна предиспозиција за трансформационо понашање. Значи, у контексту наведеног тумачења, релаксациони, борбено-ситуациони и антиципативни облици понашања су „подређени“ сналажљивом тј. трансформационом понашању.

Уколико се упореди структура првог фактора адаптивне успешности испитаника са структуром адаптивне успешности саборца, може се уочити сличност у ајтемској структури. Неколико ајтема, који чине први фактор испитаникове адаптивне успешности, нису део структуре прве субдимензије адаптивне успешности сабораца, а то су ајтеми који описују поједине сегменте релаксационог понашања (зна да се на кратко опусти, да се нашали и да може да прича о неким „опуштеним“ темама које нису у вези са ратним дешавањима). Такође, приметно је да у првом фактору адаптивне успешности сабораца нема ни појединих ајтема ситуационог понашања (3. и 27. ставка Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу), који описују прибраност, стабилност и сталоженост током борбених дејстава и ратних дешавања. Исто тако, један ајтем је део структуре првог фактора адаптивне успешности саборца, али не и

адаптивне успешности испитаника, а то је ставка број 5 („Од самог почетка рата, схватао је озбиљност ратне ситуације“). Разлика у ајтемској структури првих фактора адаптивне успешности испитаника и сабораца упућује на идеју да се успешно адаптиран саборац пре види као неко ко схвата озбиљност ратне ситуације, а не неко ко уме да се повремено опусти и нашали.

Уколико се упореде садржаји ајтема првог фактора и описи појединих димензија адаптивне успешности од стране Пулакосове и сарадника, сличност је уочљива. На пример, Пулакосова и сарадници (Pulakos et al., 2000, стр. 617) описују димензију „Управљање хитним и кризним ситуацијама“ као „брзо анализирање опција, доношење одлука у секунди...“, а у димензији „Управљање радним стресом“ наводе важност прибраности и сталожности у ситуацијама суочавања са тешким околностима.

На основу наведене анализе, може се закључити да се прва димензија адаптивне успешности може именовати као сналажљиво или флексибилно понашање. Уколико се као модел за именовање фактора преузму примери дефинисања димензија адаптивне успешности из истраживања Пулакосове и сарадника (see Pulakos et al., 2000), онда се конструкт може назвати „Управљање ратном ситуацијом“ или „Сналажење у ратној ситуацији“. Међутим, како би се избегла критика Камбела и Виерника (Campbell & Wiernik, 2015) да димензије адаптивне успешности, које су проистекле из истраживања Пулакосове и сарадника, пре личе на компетенције него на облике понашања, први фактор адаптивне успешности биће именован као „сналажљиво (флексибилно) понашање“. За разлику од назива „трансформационо понашање“, назив „сналажљиво (флексибилно) понашање“ има „капацитет“ да обухвати све карактеристике понашања описане ајтемима који чине први фактор. Стога, сналажљиво (флексибилно) понашање у ратном окружењу укључује сет различитих облика понашања (трансформационо, стабилно, антиципативно, релаксационо и оптимистично понашање) која имају као циљ да одрже борбену ефикасност и ментално функционисање индивидуе.

Уколико први фактор описује понашање адаптираног борца, други фактор, посматрајући изворно садржај ставки, описује неадаптираног ратника. Дакле, неадаптиран борац је онај који: паничи, деконцентрисан, неодлучан, гледа како ће да се сакрије у „мишију рупу“, има песимистична и катастрофална очекивања итд. Из описа понашања евидентно је да се у основи другог фактора адаптивне успешности налазе страх и паника. Уколико би се садржај ставке посматрао у трансформисаном (позитивном) контексту, наведени облици понашања могли би се означити као неустрашиво или храбро понашање.

У стручној литератури појмови неустрашивости²⁵ и храбрости нису у потпуности термилошки издиференцирани. Рачман (Rachman, 1984) сматра да су неустрашивост и храброст пре део једног континуума јер се особа тренингом или излагањем екстремним ситуацијама може померати од храбрости ка неустрашивости. Такође, Рачман и сарадници (Сох, Hallam, O'Connor & Rachman, 1983, McMillan & Rachman, 1987, 1988, O'Connor, Hallam & Rachman, 1985, све према, Norton & Weiss, 2008) наводе да разлика између неустрашивости и храбрости лежи у чињеници да особа која је храбра, за разлику од оне која је неустрашива, извршава исте задатке упркос страху који осећа, док неустрашива особа не осећа тај страх. Такође, међу истраживачима постоји и дилема „да ли нужно храброст подразумева постојање страха“? Док поједине операционализације храбрости указују на нужност постојања страха, друге дефиниције говоре да је храброст пре вољни акт лишен страха. Шелп (Shelp, 1984) као да проналази компромисно решење и наводи да храброст нужно не подразумева ни недостатак страха нити „опчињеност“ страхом, али подразумева поштовање страха, покушај да се управља страхом и предузимање активности упркос присуству одређеног степена страха.

Уколико се упореди структура ајтема која чини други фактор адаптивне успешности испитаника са описом друге димензије адаптивне успешности саборца, као и у случају првог фактора, ајтемска структура је идентична. Неколико ајтема, који припадају другом фактору испитаниковог описа сопственог понашања у рату, нису саставни део другог фактора адаптивне успешности

²⁵ Неустрашивост је превод од енглеске речи fearlessness.

саборца. Иако поједине ставке нису део другог фактора адаптивне успешности саборца, структура наведеног фактора указује на општи закључак да се у оба случаја (испитаника и саборца) говори о понашању које има везе са страхом односно о храбром понашању. Стога, други фактор адаптивне успешности може се именовати као храбро понашање.

Уколико се узме у обзир чињеница да први фактор обухвата целокупни сет понашања, који је идентификован претпостављеном првом општом хипотезом рада, може се поставити питање смисла и суштине другог фактора у објашњењу варијансе адаптивне успешности. У том смислу, можда једна од претпоставки која може послужити као основ за дистинкцију првог и другог фактора јесте идеја о референтној тачки у односу на коју се посматра адаптивна успешност на ратне околности. Наиме, опис облика понашања у првом фактору указује на начин како се индивидуа прилагођава на тренутну ситуацију на бојишту и какав је „став“ заузела према ратној ситуацији (нпр. оптимистичан, опуштен и слично). Са друге стране, други фактор указује на понашање које је одраз начина на који се индивидуа „бори“ са својим унутрашњим стањима (нпр. страх од смрти, инвалидитета и слично), а која ратна ситуација несумњиво креира. Дакле, у ратним ситуацијама, очигледно је да војнику (борцу, ратнику), како би сачувао своју борбену ефикасност и ментално функционисање, није довољно само понашање које је одраз способности сналажења у борбеним ситуацијама већ и понашање које указује на стабилност сопственог „унутрашњег психолошког стања“.

У складу са првом општом хипотезом, ајтемска структура треће димензије адаптивне успешности наводи на закључак да се ради о антиципативном понашању. У оба случаја, и када је у питању опис адаптивне успешности испитаника и када се посматра адаптивна успешност најбоље адаптираног саборца, садржај трећег фактора засићен је само ставкама антиципативног понашања. У контексту описа адаптивне успешности испитаника, структуру трећег фактора чине 4 ајтема који описују одсуство „антиципативног понашања“ код испитаника и то на следећи начин: да је почетком рата и пре првих борбених дејстава био сувише опуштен, лагодан и да се „понашао по свом плану“. Исти

облици понашања видљиви су и у садржају трећег фактора адаптивне успешности саборца, али уз „додатни“ опис понашања и то: да је био незаинтересован да се укључи у рад и функционисање јединице, да се није трудио да се припреми за борбена дејства и да је сматрао да га неће ништа негативно задесити. Када се ставке позитивно оријентишу, онда се може закључити да адаптирани борац показује понашање које је одраз свесности последица које рат може да нанесе и да зато ратним дешавањима приступа озбиљно.

Неколико ајтема, који су у складу са претпостављеном хипотезом били дефинисани као ставке антиципативног понашања, припали су добијеном првом фактору адаптивне успешности. Анализа споменутих ставки наводи на закључак да антиципативно понашање, које је описано у трећем фактору, не укључује део понашања који се односи на спремност да се иде у сусрет будућим ратним дешавањима. У опису варијабле „антиципативно понашање у ратном окружењу“ указано је на суштину понашања које је рефлексивна става да треба да се иде у сусрет ситуацији која ће се у будућности десити и да такво понашање карактерише: опрезност, схватање озбиљности ситуације, кретање у сусрет ситуацији и слично. Дакле, само два аспекта антиципативног понашања, а то су опрезност и схватање озбиљности ситуације, присутна су у трећем фактору али не и опис да се борац активно припрема и „не чека скрштених руку оно што ће се десити“. Уколико се упореде наведене „две форме“ антиципативног понашања, може се закључити да се ради о реактивном и проактивном сегменту понашања. Наиме, активна припрема за оно што ће се десити, размишљање о томе и понашање које има као циљ да предупреди будућа ратна дешавања представљају више проактивни сегмент антиципативног понашања. Са друге стране, схватање озбиљности ратне ситуације и укљученост у рад и функционисање јединице представља пре реактивни него активни приступ будућим ратним дешавањима. С тим у вези, поставља се питање адекватности назива трећег фактора као антиципативног понашања, јер искључује своју суштину и битну одредницу а то је „да се иде у сусрет будућим ситуацијама“. У том случају, трећа димензија адаптивне успешности може се назвати као реалистично, озбиљно или одговорно (ратно) понашање или боље речено као понашање које је одраз свесности о последицама које рат може да нанесе.

Лагодност у понашању током рата може водити закључку да је пре реч о контрапродуктивном него адаптивном понашању, јер наведено понашање може имати одредницу да штети организацији. Међутим, лагодност у понашању по принципу „мене ништа неће задесити“ може бити проузорокована пре неискуством појединца него његовом намером да наштети јединици. Стога, описи као што су „незаинтересованост да се укључи у рад јединице“ и „да се не труди да се припреми за борбена дејства“ указују пре на лагодност у приступу него на свесне намере. Зато, у сврху припреме за ратна дешавања, оружане снаге користе бројне методе (тренинге, обуке, филмске сценарије и слично) како би „симулирали“ ратне ситуације (Borders & Kennedy, 2006) и тиме избегли могућност појаве „лагодног“ понашања.

Узимајући у обзир структуру узорка на којем је спроведено истраживање, јер поред професионалног састава, учесници рата били су и регрутована лица, лица на редовном служењу војног рока, цивили и полицијске јединице, као и чињеницу да од краја Другог светског рата па до деведесетих година прошлога века на простору бивше Југославије није било ратова, претпоставља се да је ратно „неискуство“ бораца водило понашању описаном у трећем фактору адаптивне успешности. Такође, у квалитативном делу истраживања, испитаници су навели да је поред страха и панике, један од највећих узрока људских и материјалних губитака био тзв. лагодни став бораца према рату (в. поглавље „Хипотезе истраживања“).

Иако је применом експлораторне факторске анализе утврђена трофакторска структура, коначан закључак о унутрашњој структури адаптивне успешности у ратном окружењу захтева даље анализе односно потврду модела адаптивне успешности применом конфирматорне факторске анализе на новоприкупљеним подацима.

7.2. Дискусија о месту и улози адаптивне успешности

Друга општа хипотеза имала је као циљ да утврди место и улогу адаптивне успешности у односу на њене претпостављене детерминанте и неповољне исходе учетвовања у рату. Претпостављено је да скуп персоналних и ситуационих

варијабли детерминише адаптивну успешност, као и да адаптивна успешност представља антецедент ПТСП-у и другим неповољним последицама изложености ратним стресорима. Основа за генерисање појединих претпоставки проистацала је из бројних истраживања. На пример, поједина истраживања утврдила су постојаност везе између базичних црта личности и адаптивне успешности. Такође, претпоставило се да ратни стрес као ситуациона варијабла, односно сама изложеност и начин на који је доживљен стрес, може детерминисати адаптивну успешност. Са друге стране, сматрало се да адаптивна успешност има улогу протективног фактора, као и да степен њене изражености утиче на интензитет симптоматологије ПТСП-а и појаву других психосоматских и бихејвиоралних потешкоћа у функционисању људства након ратних дешавања. Дакле, у контексту релације „детерминанте-исходи“, претпоставило се да адаптивна успешности има статус медијатора.

Међутим, обрадом и анализом емпиријских података претпоставка модела адаптивне успешности у односу на претпостављене детерминанте и исходе није верификована. Иако модел није потврђен, резултати интеркорелација између мерених варијабли указивали су на чињеницу да постоји основ за модификацију модела²⁶. За разлику од претходног, формулисање новог модела односа адаптивне успешности и осталих варијабли подразумевало је увођење неколико нових релација. Пре свега, нови модел претпоставио је интеркорелације између самих детерминанти адаптивне успешности. Такође, у новом моделу статус детерминанте адаптивне успешности изгубиле су варијабле: „изложеност ратним стресорима“, „дезинтеграција“ и „потресеност доживљеним ратним стресорима“. Иако су дезинтеграција и изложеност ратним стресорима као варијабле изгубиле статус предиктора адаптивне успешности, нови модел укључио је њихове интеркорелације са осталим базичним цртама личности. Исто тако, варијабла „потресеност доживљеним стресорима“ добила је посебно место и улогу у новом моделу (в. касније).

²⁶ Треба имати у виду чињеницу да нови (модификовани) модел односа адаптивне успешности са детерминантама и исходима није формулисан на новоприкупљеним подацима односно да је провераван на истим подацима на којима је формулисан и први модел. Стога, за коначан суд о адекватности модела нужно је поновно га тестирати на подацима који би били прикупљени на новом узорку.

Иако првобитно претпостављен модел није потврђен, поједине субхипотезе, које су проистекле из друге опште хипотезе истраживања, показале су своју веродостојност. Пре свега, потврђена је претпоставка да црте личности „отвореност“, „савесност“ и „емоционалност“ имају свој удео у објашњењу варијансе адаптивне успешности. Претходна истраживања углавном су потврђивала значај емоционалне стабилности (односно неуротицизма) и отворености у предикцији адаптивне успешности. Када је у питању савесност, истраживачки налази нису једнозначни. Док је Кроули (Crowley, 2011) пронашао добру предиктивну вредност, Лепин и сарадници (Le Pine et al., 2001) тврдили су да савесност има маргинални значај за адаптивну успешност, као и да поједини фацети савесности „стварају“ проблеме индивидуи у адаптацији на промењиве захтеве. На крају, закључак Лепина и сарадника (Le Pine et al., 2001) је да се особе са сниженом савесношћу, које уједно имају и високу отвореност, боље сналазе у непредвидљивим ситуацијама. Резултати овог рада говоре у прилог становишту које је у супротности са закључком Лепина и сарадника, јер савесност има позитивну предиктивну релацију са адаптивном успешношћу.

Када је у питању димензија личности дезинтеграција, подаци о интеркорелацијама потврдили су негативан однос (корелацију) наведене особине личности и адаптивне успешности, али регресиони подаци, који су проистекли из провере подесности примарно формулисаног модела адаптивне успешности, нису потврдили чињеницу да се дезинтеграција може посматрати као предиктор адаптивне успешности. Разлоге за то можда треба тражити у чињеници да дезинтеграција, за разлику од базичних црта личности из *HEXACO* модела, не садржи у себи „потенцијал“ да објасни претпостављену протективну функцију адаптивне успешности. Наиме, концепт дезинтеграције као посебне базичне црте личности стваран је у контексту комплексних односа са психопатолошким тенденцијама (Šaula-Marojević, 2012; Knežević et al., 2017), а што потврђују и везе које дезинтеграција има у моделу и то са потресеношћу проузрокованом изложеношћу стресорима и ПТСП-ом (в. касније).

Испитивањем није потврђена ни улога антецедената ситуационих варијабли (изложеност стресорима и потресеност доживљеним стресорима) у

односу на адаптивну успешност. Стога, на први поглед може се закључити да ратна ситуација односно ситуациони контекст не детерминише адаптивну успешност у ратном окружењу. Међутим, наведени закључак може наићи на бројне потврдне аргументе, али и на контрааргументе.

Наиме, резултати који су произашли из истраживања усмеравају на доношење закључка да је адаптивна успешност искључиво последица стабилних квалитета личности. Наведена тврдња је у складу са једним традиционалним виђењем интеракције „личност-ситуација“, које је познато као диспозициона концептуална основа²⁷, а које наглашава да искључиво психолошке диспозиције имају дејство на понашање и то у широком спектру различитих ситуационих контекста (Furr & Funder, in press). Међутим, треба имати у виду да је проучавање односа ситуације и личности и његовог утицаја на људско понашање у стручној литератури и даље актуелно (Donnellan & Robins, 2009), као и да односи у тријади „личност-ситуација-понашање“, према речима Фура и Фандера (Furr & Funder, in press), нису више једнозначни. Фур и Фандер (Furr & Funder, in press) наводе да Левинова (Lewin) формула „понашање = (личност, средина)“ није више јединствени случај објашњења односа у наведеној тријади, већ и да постоје случајеви у којима је „личност = f (понашање, средина)“ и „средина = f (личност, понашање)“. Такође, треба имати у виду да је дебата о интеракцији еволуирала од идеје да су личност и ситуација два супростављена, компетитивна и независна контекста до идеје да су личност и средина пре у интеракцији када је у питању детерминација понашања, него у затвореном, независном и опозитном функционисању (Furr & Funder, in press). Фур и Фандер сматрају да и ситуација и персоналне диспозиције имају важне и робустне утицаје на понашање и да је, када се изађе из оквира тих утицаја, видљив њихов снажни интерактивни ефект на понашање.

Важност разматрања интеракције „средина–личност“ и њеног утицаја на адаптивну успешност има практични смисао. Наиме, уколико се усвоји да је адаптивна успешност искључиво зависна од степена изражености претпостављених црта личности, поставља се питање да ли је у пракси могуће развијати и унапређивати адаптивну успешност? Дакле, да ли базичне црте

²⁷ Превод „диспозициона концептуална основа“ проистиче од енглеских речи „dispositional root“.

личности представљају једини основ да се закључи да ли ће неки војник бити адаптивно успешан у ратним околностима? Одговор на наведена питања тешко је дати из контекста истраживања, али досадашња пракса која се примењује у оружаним снагама, као и поједини резултати других истраживања, дају основ за коментарисање потенцијалне укључености срединског фактора у детерминацију адаптивне успешности.

Пре свега, треба имати у виду да базичне црте личности (отвореност, емоционалност и савесност) објашњавају само део, тачније 22% варијансе адаптивне успешности. У истраживању Пулакосове и сарадника (Pulakos et al., 2002) објашњена варијанса, која потиче од когнитивних способности, мотивационог постигнућа и црта личности – неуротицизма и отворености, износила је 13%. Међутим, поред наведених варијабли, у споменутом истраживању, једина варијабла, која је поред наведених, допринела инкременталној валидности адаптивне успешности била је „прошло искуство“ и то везано само за субдимензију адаптивне успешности именовану као „учење нових задатака, технологија и процедура“ (Pulakos et al., 2002). Дакле, искуство може имати значајан ефекат на детерминацију адаптивне успешности, а његово настајање и обликовање засигурно је засновано на интеракцији личности и ситуације. Још један аргумент за веровање да карактер адаптивне успешности не проистиче само и искључиво из персоналних карактеристика личности, јесте практична обука оружаних снага. Наиме, обука оружаних снага углавном је базирана на бројним симулацијама реалних ситуација и тренинзима који имају као циљ да увежбају војнички кадар за функционисање у непредвидљивим и тешким ситуацијама. Колико је обука и размена искуства важна за физичку и менталну припрему ратника за суочавање са непредвидљивим ситуацијама говори и Неш (Nash, 2007).

Дакле, може се претпоставити да поред персоналних и ситуационе варијабле имају своју улогу у детерминацији адаптивне успешности у ратном окружењу. Ова претпоставка захтева даља разматрања, јер подаци добијени у овом раду говоре у прилог чињеници да претпостављене ситуационе варијабле

(изложеност ратним стресорима и потресеност изложености стресорима) не детерминишу адаптивну успешност.

У резултатима истраживања, приказано је да адаптивна успешност има улогу медијатора у односу између емоционалности и ПТСП-а. Висина варијансе индиректног ефекта медијације којом је објашњен тотални ефекат на први поглед није охрабрујућа. Наиме, само 11% тоталног ефекта емоционалности на ПТСП појављује се индиректно путем утицаја адаптивне успешности. Међутим, Хејс (Hayes, 2014) наводи да је тумачење величине ефекта медијације и даље арбитрарне природе и зависно од контекста истраживања. Стога, без обзира на висину мере ефекта медијације, може се закључити да адаптивна успешност има посредујућу улогу у наведеном односу.

Друго значајно питање јесте питање протективне улоге адаптивне успешности у односу на симптоматологију ПТСП-а и друге неповољне последице изложености ратним стресорима. Нови модел односа адаптивне успешности са детерминантама и исходима указује на то да постоји основа да се закључи да већи степен изражености адаптивне успешности утиче на смањење степена изражености симптоматологије ПТСП-а. Са друге стране, веза између адаптивне успешности и других неповољних последица изложености ратним стресорима није потврђена.

У новом моделу адаптивне успешности са детерминантама и исходима, евидентно је да поред адаптивне успешности, црта личности - дезинтеграција и изложеност ратним стресорима има предикторски статус у односу на потресеност доживљеним стресорима. Дакле, у којој мери ће учесник рата бити потресен, зависи од степена изложености стресорима, од степена изражености дезинтеграције, али и од адаптивне успешности. За разлику од степена изложености ратним стресорима и присуства психопатолошких тенденција (дезинтеграције), адаптивна успешност има другачију улогу (ублажујући ефекат) на степен изражености потресености доживљеним стресорима, а што води закључку да адаптивна успешност може имати статус протективног фактора.

Један од проблема разумевања природе утицаја и протективне улоге адаптивне успешности представља нејасно дефинисање концепта потресености доживљеним стресорима. Наиме, истраживањем Јовића и сарадника (Jović et al., 2002), у којем је представљен Упитник за процену ратних стресора, нису дата јасна објашњења о скали потресености односно аутори су навели да ће анализе које се односе на скалу потресености и њен односа са психопатолошким феноменима бити предмет посебног рада. Претрагом стручне литературе установљено је да аутори нису публиковали рад на наведену тему.

Несумњиво је да потресеност представља унутрашњу реакцију (доживљај) на ратне стресоре. Међутим, поставља се питање какве је природе наведена реакција? Наиме, са једне стране позитивна повезаност са дезинтеграцијом и ПТСП-ом указује на чињеницу да потресеност као варијабла може имати карактер психопатолошког феномена. Такође, имајући у виду да модел указује на чињеницу да потресеност доживљеним стресорима претходи појави ПТСП-а и другим неповољним последицама изложености ратним стресорима, може се закључити да потресеност, за разлику од ПТСП-а који има хроничан карактер, има статус акутне реакције на стресор. С тим у вези, уколико се анализирају досадашњи концепти војне психологије, као пандан појму потресености може се претпоставити концепт „борбена стресна реакција“.

Концепт борбена стресна реакција уводи се након „Заливског рата“, који се одиграо почетком деведесетих година прошлога века (Campise et al., 2006). Пре увођења наведеног концепта, постојали су бројни други термини који су означавали слична стања и реакције (нпр. психолошка узнемиреност тзв. *shell shock*, ратна неуроza, борбени умор и слично). Укратко, борбена стресна реакција може се дефинисати као „очекивана, предвидљива, когнитивна, емоционална, физичка и/или бихејвиорална реакција учесника рата који су изложени стресним догађајима у борбеним или другим војним операцијама током рата“ (DoDD, 1999, према, Campise et al., 2006, str. 215-216). Иако борбена стресна реакција подразумева низ реакција које се могу разврстати у неколико категорија (Campise et al., 2006), сличност са појмом потресености доживљеним стресорима огледа се

у истој одредници да су све индивидуалне реакције проистекле као последица изложености борбеним стресорима.

Негативна повезаност (однос) адаптивне успешности и потресености доживљеним стресорима може се представити и кроз идеју о односу три кључна елемента теорије стреса Лазаруса и Фолкмана, а то су: стрес, опажање и механизми превладавања (Smith & Kirby, 2011). У контексту Лазарусове и Фолкманове теорије стреса, потресеност би имала статус опажања, док би адаптивна успешност била рефлексија механизма превладавања. Опажање односа потресености и адаптивне успешности кроз кључне елементе наведене теорије стреса, потврђује чињеницу да адаптивна успешност као бихејвиорални феномен може имати однос протективног фактора у доживљавању ратне ситуације.

У стручној литератури, познато је да се под протективним фактором подразумевају карактеристике особе, средине или догађаја које штите или снижавају негативне последице (King et al., 2012). Некада су протективни фактори били познати и под називом фактори резилијентности (King, Vogt & King, 2004). У наведеном контексту, термин резилијентост подразумевао је индивидуални капацитет за успешну адаптацију и функционисање упркос хроничном стресу или изложености пролонгираним догађајима трауматске природе (Cicchetti & Rogosch, 1997). Дакле, и сама дефиниција термина резилијентности указује на чињеницу да се адаптивна успешност може посматрати као варијабла протективног карактера.

Поред теоријских оправдања, у прилог чињеници да се адаптивна успешност у односу између потресности доживљеним стресорима и ПТСП-а може посматрати као протективни фактор односно статистички и методолошки речено као модератор варијабла, постоји и емпиријска потврда за наведену тврдњу. Наиме, у резултатима истраживања приказано је да адаптивна успешност као модератор варијабла у наведеном односу има незнатан утицај (ефекат) на снижавање интензитета изражености симптоматологије ПТСП-а. Другачије речено, адаптивна успешност утиче на јачину односа потресености доживљеним стресорима и ПТСП-а, али је њен утицај такоређи слаб.

С тим у вези, поставља се питање да ли у пракси оружаних снага адаптивна успешност као концепт има свој смисао имајући у виду њен незнатни модераторски ефекат у наведеном односу? Уколико се сагледа целокупан модел односа адаптивне успешности са другим варијаблама, не треба смакнути са ума чињеницу да је у наведеном моделу адаптивна успешност представљена као рефлексија потенцијала који леже у цртама личности, односно да у наведеном концепту адаптивне успешности нема предикторског ефекта варијабле прошло искуство, која се у истраживању Пулакосове и сарадника издвојила као значајан предиктор. Такође, адаптивна успешност у контексту истраживања представљена је у форми понашања, а познато је да је понашање рефлексија међусобне интеракције бројних персоналних карактеристика личности.

7.3. Теоријске и практичне импликације истраживања

Могло би се рећи да се теоријске импликације рада везују за елементе дефиниције радне успешности. Наиме, пре свега, даља унапређења концепта и саме дефиниције радне успешности захтева прецизније дефинисање очекиваних вредности и циљева организације којима индивидуа мора да тежи. Дакле, слично као што је у овом раду наведено да је крајњи циљ адаптивне успешности у ратном окружењу одржати борбену готовост и ментално функционисање индивидуе, дефиниција радне успешности мора конкретизовати радна очекивања и вредности организације. Управо наведена промена можда може и да одговори на бројне дилеме које су везане за утврђивање коначне структуре и димензија које чине радну успешност. Такође, када је у питању концепт радне успешност, у овом раду се потенцира идеја да је наведени концепт потребно „хуманизовати“. Стављање индивидуе „у први план“, а не организације, може подстакнути нове начине размишљања о концепту радне успешности.

Још једна теоријска импликација истраживања, која се односи на концепт и дефиницију радне успешности, везана је укључивање субјективног (феноменолошког) контекста функционисања индивидуе у радним условима. Наиме, добијени други фактор адаптивне успешности, који се односи на храбро (неустрашиво) понашање, указује на чињеницу да поље (контекст) проучавања

радне успешности подразумева и начин на који се индивидуа „бори“ са својим унутрашњим стањем. У овом раду, други фактор указује на чињеницу да спољашња (објективна) ситуација сама по себи није довољна да обухвати неопходна адаптивна понашања у ратној ситуацији, већ је нужно узети у обзир и начин на се који индивидуа адаптира на контекст који је ратна ситуација креирала у феноменолошком (субјективном) свету индивидуе (нпр. страх од смрти, инвалидитета и слично).

Практична примењивост резултата истраживања можда је највидљивија у области развоја и управљања људским ресурсима и у превентивној пракси. Када је у питању област људских ресурса, основна намена концепта радне успешности је да утврди природу критеријумске варијабле. Дакле, прецизно одређење критеријумске варијабле представља суштину даљег развоја свих функција људских ресурса, од регрутације и селекције до тренинга и каријерног вођења и саветовања. С тим у вези, јасно дефинисање структуре адаптивне успешности пружа основ за даљи развој оружаних снага у контексту људских ресурса. У контексту Торндајкове поделе критеријума, структура адаптивне успешности може послужити као основ за приближавање феномену финалног критеријума. Пошто је финални критеријум по природи апстрактан и „у својој суштини“ неухватљив, адаптивна успешност пружа сегмент практичног знања чему оружане снаге треба да теже како би оствариле основне мисије и задатке.

Други практични аспект испитивања адаптивне успешности је превентивне природе. Наиме, истраживања у области војне психологије и даље трагају за превентивним решењима сузбијања последица доживљених стресора и даљих развоја психопатолошких и психосоматских тенденција. С тим у вези, развој концепта адаптивне успешности може имати практични ефекат у формулисању превентивних стратегија за функционисање људства у ратним и другим кризним активностима.

7.4. Ограничења и препоруке за будућа истраживања

Питање ограничења и препоруке за будућа истраживања делимично се може размотрити у контексту одговора на питање: „Који су разлози за

непотврђивање хипотезе о четворофакторској структури адаптивне успешности у ратном окружењу“? Прво, треба имати у виду да је испитивање адаптивне успешности у ратном окружењу спроведено након две деценије од завршетка последњих ратова на простору бивше Југославије. Дакле, временска дистанца између догађаја из рата и испитаниковог одговора на проживљене ситуације доводи у питање поузданост података. Гаскел и сарадници (Gaskell, Wright & O'Muircheartaigh, 2000) наводе да присећање на доживљене ситуације може проузроковати неколико „грешака“, а то су: заборављање детаља догађаја, додавање детаља или самог догађаја који се није уопште десио, интерпретација догађаја који се десио раније или касније у односу на ситуацију која се испитује. Такође, Стул и сарадници (Stull, Leidy, Parasuraman, & Chassany, 2009) наводе да што је дужи период од одигравања до присећања на догађај, то је мања тачност извештаја о догађају.

Друго, не само проблем присећања, већ можда и интенција испитаника да себе прикаже као успешно адаптираног борца може представљати ограничење истраживања. Иако се пошло од претпоставке да ће учесници рата идеализовати опис сопственог адаптивног понашања у рату, форма инструмента, која је наметнута са циљем да се избегне идеализација, очигледно није „уродила плодом“. Наиме, конструисане су две форме Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу и то једна у којој испитаник описује своје адаптивно понашање и друга форма на основу које се добијају подаци о адаптацији саборца на ратно окружење. Претпостављено је да ће испитаник „кориговати“ свој опис понашања имајући у виду да ће описивати и адаптивну успешност најбоље прилагођеног саборца на ратна дешавања.

Поред проблема присећања и идеализације понашања, природа овакве врсте истраживања носи са собом још неколико других методолошких проблема и ограничења. Пре свега, избор узорка представља један од великих проблема и ограничење истраживања. Треба имати у виду да су бројне варијабле утицале на пристанак испитаника да учествује у истраживању, али и на његов приступ у давању одговора на упитницима. Неке од варијабли су: страх од

ретрауматизације, недостатак поверења у испитивача, страх од кривичног гоњења пред међународним и националним судовима правде... (в. поглавље 5.2. Узорак).

Такође, број и обимност упитника истраживања може утицати на тачност одговорања, али и на спремност да се учествује у истраживању. Један од упитника који је својом обимношћу задавао „проблеме“ испитаницима јесте Упитник за процену ратних стресора. Наведени инструмент садржи 67 ајтема и две скале одговарања. Поред обимности, проблем Упитника за процену ратних стресора лежи и у чињеници што наведени упитник провоцира присећање на стресне догађаје из рата. Већина испитаника потврђује да су се осећали нелагодно током и након попуњавања наведеног упитника, као и да су морали да направе паузу и наставе попуњавања осталих упитника након неколико сати или следећег дана.

Још једно ограничење које је можда видљиво у обради резултата јесте недовољна концептуална јасност варијабле „потресеност доживљеним стресора“. Аутори Упитника за процену ратних стресора у свом раду нису дали јасно објашњење концепта потресености доживљеним стресорима (в. Jović et al., 2002) што може представљати проблем истраживачу у дискусији и тумачењу резултата када је у питању однос наведене варијабле са адаптивном успешношћу и осталим варијаблама из модела односа адаптивне успешности са детерминантама и исходима.

Уколико се сагледа теоријска основа истраживања, могу се поставити бројна питања и дилеме и отворити сумња да наведене теоријске поставке могу бити ограничења истраживању. Пре свега, може се поставити питање адекватности терминолошког „изједначавања“ појмова радна успешност и ратна успешност. Ова два појма усмеравају на закључак да се понашање испитује у два различита контекста. Такође, иако су теоријске поставке о структури адаптивне успешности у ратном окружењу логички и смислено повезане, поставља се питање њихове кохерентности у један целовит теоријски систем. С тим у вези, можда се може закључити да је досадашња истраживачка пракса проучавања адаптивне успешности завршавала у конфликтним налазима управо због

недостатка стабилних теоријских система. О томе можда и сведочи чињеница да се целокупан концепт радне успешности заснива на једној дефиницији.

Такође, теоријске поставке диктирају и начин конструкције и структуру мерног инструмента. Конкретно, при идентификацији облика адаптивног понашања у ратним околностима једна од теоријских поставки била је везана за временско (фазно) одвијање ратне ситуације, која је претпоставила и да се трансформационо понашање појављује у ситуацијама када се изненада догоди екстремни догађај. С тим у вези, може се закључити да се наведено понашање дешава у веома кратком временском року у којем је тешко идентификовати његове карактеристике.

На основу наведених ограничења истраживања могу се извести следеће препоруке за будућа истраживања концепта адаптивне успешности у ратном окружењу:

- Потребно је трагати за „чвршћом“ теоријском основом у дефинисању концепта адаптивне успешности, јер као што је и напоменуто, оставља се утисак да је целокупна теоријска основа концепта радне успешности заснована, може се рећи, на једној дефиницији и њеном објашњењу (в. поглавље Значај и дефиниција концепта радне успешности). Зато се и претпоставља да концепт адаптивне успешности не би доживео судбину конфликтних истраживачких налаза да је у својој основи имао стабилнију теорију.
- Потребно је имати на уму да испитивање ратних искустава и доживљаја са собом носи бројне проблеме. Пре свега, испитиваче треба третирати као вулнерабилну популацију и у складу са тим усмерити истраживачке напоре. Конкретније, основ за поузданије резултате наведеног типа истраживања лежи у: стварању доброг релационог односа, тј. односа поверења између испитаника и испитивача, усклађивању обимности и редоследа задавања упитника, скраћивању временског трајања истраживања и изградњи свесности испитивача о последицама које одговарање на упитник може да провоцира код испитаника (нпр. ретрауматизација).

- Када је у питању процена адаптивне успешности у ратном окружењу, потребно је трагати за формом упитника која би ублажила ефекте идеализације испитаника везане за адаптацију на ратно окружење.
- Пошто су подаци о структури и улози адаптивне успешности у ратном окружењу добијени даљим анализама на истим подацима на којима су провераване опште хипотезе истраживања, потребно је да будућа истраживања добију провере добијене резултате на поновном истраживању и новоприкупљеним подацима.

8. Закључци

Овај ради имао је као циљ да потврди две опште хипотезе које су везане за испитивање структуре, места и улоге адаптивне успешности у ратном окружењу. Имајући у виду да претпостављене хипотезе нису потврђене, као и чињеницу да се даљом анализом на прикупљеним подацима дошло до одређених закључака, треба имати на уму да закључци овог истраживања захтевају даље анализе и потврде кроз нова истраживања односно на новоприкупљеним подацима. С тим у вези, претпоставке о структури, месту и улози адаптивне успешности потребно је даље емпиријски проверавати.

Што се тиче структуре адаптивне успешности, истраживањем је утврђена трофакторска структура адаптивне успешности. Могло би се рећи да први фактор, који је именован као „сналажљиво“ понашање, обухвата све облике понашања (антиципативно, трансформационо, борбено-ситуационо и релаксационо) који су превасходно претпостављени да чине структуру адаптивне успешности. Други фактор адаптивне успешности, који је именован као „храбро“ (неустрашиво) понашање, указује на чињеницу да није само битно како се учесници рата адаптирају на оно што се објективно дешава у средини, већ и на унутрашња индивидуална стања и процесе (нпр. страх, паника и слично) који се креирају у тзв. „доживљајном свету индивидуе“ под утицајем онога што се дешава у средини. Трећи фактор адаптивне успешности говори о сегменту антиципативног понашања које је одраз рефлексије става индивидуе да ли озбиљно или лагодно прилази ратним дешавањима односно да ли је индивидуа свесна последица које рат може да нанесе. Присуство трећег фактора у структури адаптивне успешности може се довести у питање због чињенице да је ниска корелација између наведеног фактора са осталим факторима, као и претпоставке да је овај скуп понашања можда пре карактеристика одређених група људи које нису примарно обучаване за учешће у ратним дејствима (нпр. мобилисана лица (регрутован састав) и добровољци). У том случају можда би се могло говорити о двофакторској структури адаптивне успешности.

Када су у питању детерминанте адаптивне успешности, слично истраживању Пулакосове и сарадника (Pulakos et al., 2002), потврђено је да су поједине димензије личности (емоционалност и отвореност) предиктори адаптивне успешности. За разлику од претходних истраживања, која нису имала једнозначне резултате по питању савесности као предиктора адаптивне успешности, ово истраживање потврђује и да се наведена црта личности може сматрати антецедентом адаптивне успешности. Са друге стране, овим истраживањем није потврђена претпоставка да дезинтеграција и претпостављене ситуационе варијабле (изложеност ратним стресорима и потресеност доживљеним стресорима) могу имати статус предиктора адаптивне успешности.

Новим структуралним моделом односа адаптивне успешности са детерминантама и исходима утврђено је да адаптивна успешност у наведеном моделу може бити и медијатор и модератор. Наиме, улога медијатора је видљива кроз чињеницу да се део ефекта односно индиректан ефекат емоционалности на ПТСП остварује преко адаптивне успешности, док се улога модератора сагледава у односу „потресености доживљеним стресорима“ и ПТСП-а, у којем присуство и већа израженост (интензитет) адаптивног понашања (успешности) може утицати на нижи интензитет симптоматологије ПТСП-а.

Управо наведена чињеница о модераторском статусу наводи на размишљање да се адаптивна успешност може посматрати као протективни фактор у односу на симптоматологију ПТСП-а. С тим у вези, практична употребљивост резултата овог истраживања огледа се кроз даљу иницијацију формирања превентивне праксе унапређењем адаптивне успешности оружаних снага. Такође, развијање концепта индивидуалне адаптивне успешности у оружаним снагама показује смисленост и у пракси управљања људским ресурсима, јер дефинисање јасног психолошког профила адаптираног војника представља основ за одређивање психолошких критеријума у процесу селекције, класификације, каријерног вођења и обуке припадника оружаних снага.

Међутим, треба се осврнути и на чињеницу да непотврђивање две опште хипотезе истраживања указује на присуство бројних проблема и ограничења у

истраживању. Даља истраживања морају се усмеравати, пре свега, на решавање бројних методолошких проблема који су условљени вулнерабилношћу популације (узорка), тежњом учесника рата да сам себе опише као „хероја“ и проблемима који проистичу из природе ретроспективних студија.

9. Литература

1. Agaibi, E. C., & Wilson, P. J. (2005). Trauma, PTSD and resilience: a review of the literature. *Trauma, violence & abuse, 6*(3), 195-216.
2. Allworth, E., & Hesketh, B. (1999). Construct-oriented biodata: capturing change-related and contextually relevant future performance. *International journal of selection and assessment, 7*, 97-111.
3. Ashton, M. C., & Lee, K. (2007). Empirical, theoretical and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. *Personality and social psychology review, 11*, 150-166.
4. Austin, J. T., & Villanova, P. (1992). The criterion problem: 1917-1992. *Journal of applied psychology, 77*, 836-874.
5. Baard, K. S., Rench A.T., & Kozlowski, W. J. S. (2014). Performance adaptation: A theoretical integration and review. *Journal of management, 40*, 48-99.
6. Barron, M. R. & Kenny, A. D. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of personality and social psychology, 51*(6), 1173-1182.
7. Bartram, D. (2005). The great eight competencies: A criterion-centric approach to Validation. *Journal of applied psychology, 90*, 1185-1203.
8. Bartone, P. T. (2017). Leader influences on resilience and adaptability in organizations. In U. Kumar (Ed.), *The Routledge international handbook of psychosocial resilience* (pp. 355-368). New York, NY: Routledge.
9. Borders, M. A., & Kennedy, C. H. (2006). Psychological interventions following disaster of trauma. In C. H. Kennedy & E. A. Zilmer (Eds.), *Military psychology: Clinical and operational applications* (pp.331-352). New York: Guilford Publishing.
10. Borman, W. C., & Motowidlo, S. J. (1993). Expanding the criterion model to include the elements of contextual performance. In N. Schmitt & W. C. Borman (Eds.), *Personnel selection in organizations* (pp. 71-98). San Francisco, CA: Jossey Bass.
11. Borman, W. C., & Motowidlo, S. J. (1997). Task performance and contextual performance: the meaning for personnel selection research. *Human performance, 10*, 99-109.
12. Borman, W. C., Penner, A. L., Allen, D. T., & Motowidlo, J. S. (2001). Personality predictors of citizenship performance. *International journal of selection and assessment, 9*(1-2), 52-69.
13. Burke, C. S., Pierce, G. L., & Salas, E. (2006). *Understanding adaptability: A prerequisite for effective performance within complex environments*, Amsterdam: Elsevier.
14. Buss, D. M. (2009). An evolutionary formulation of person-situation interactions. *Journal of Research in Personality, 43*, 241-242.
15. Campbell, P. J. (1990). Modeling the performance prediction problem in industrial and organizational psychology. In M. D. Dunnette & L. M. Hough (Eds.), *Handbook of industrial and organizational psychology* (pp. 687-732). Palo Alto, CA: Consulting psychologist press.

16. Campbell, P. J., McCloy, R. A., Oppler, S. H., & Sager, C. E. (1993). A theory of performance. In N. Schmitt & W. C. Borman (Eds.), *Personnel selection in organization* (pp. 35–70). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
17. Campbell, P. J. (1999). The definition and measurement of performance in the new age. In D. R. Ilgen & E. D. Pulakos (Eds.), *The changing nature of work performance: Implication for staffing, motivation and development* (pp. 399–429). San Francisco: Jossey-Bass.
18. Campbell, P. J., & Knapp, D. J. (2001). *Exploring the limits in personnel selection and classification*. Mahwah, New York: Erlbaum.
19. Campbell, P. J., & Knapp, D. J. (2010). Project A: 12 years of R & D. In J. L. Farr & N. T. Tippins (Eds.), *Handbook of employee selection* (pp. 865–886). New York: Taylor & Fransis group.
20. Campbell, P. J. (2013). Assessment in industrial and organizational psychology: an overview. In K. F. Geisinger (Ed.), *APA Handbook of testing and assessment in psychology volume 1* (pp. 355–395). Washington, DC: APA.
21. Campbell, P. J., & Wiernik, M. B. (2015). The modeling and assessment of work performance. *Annual review of organizational psychology and organizational behavior*, 2, 47–74.
22. Campise, L. R., Geller K.S., & Campise, E.M. (2006). Combat stress. In C. H. Kennedy & E. A. Zilmer (Eds.), *Military psychology: clinical and operational applications* (pp. 215–240). New York: The Guilford press.
23. Casto, A. C. (2014). *Crisis management: A qualitative study of extreme event leadership* (Doctoral dissertation, Kennesaw State University). Skinuto 15.01.2018. godine sa <http://digitalcommons.kennesaw.edu>
24. Cicchetti, D. & Rogosch, F. A. (1997). The role of self-organization in the promotion of resilience in maltreated children. *Development and Psychopathology*, 9, 797-815.
25. Cleveland, N. J. & Colella, A. (2010). Criterion validity and criterion deficiency: What we measure well and what we ignore. In J. L. Farr & N. T. Tippins (Eds.), *Handbook of employee selection* (pp. 551–567). New York: Taylor & Fransis group.
26. Cossar, R. (2010). Training resilient soldiers – looking for solutions to operational stress. *The Canadian Army Journal*, 13, 85–103.
27. Crowley, L. M. (2011). *Predicting job adaptability: A facet level examination of the relationship between conscientiousness and adaptive performance with autonomy as moderator*. (Master's thesis, Purdue University Indianapolis). Скинуто 25.01.2018. ca <https://scholarworks.iupui.edu/handle>.
28. Čabarkapa, M. M. (2004). Najčešći stresni sindrom kod vojnika u ratu, *Vojnosanitetski pregled*, 61(6), 675–682.
29. Čabarkapa, M. M. (2008). Psihološki faktori stresa u ratu na prostorima bivše Jugoslavije. In Ž. Špirić (Ed.), *Ratna psihotrauma srpskih veterana*, (pp. 23–54). Beograd: Udruženje boraca rata Republike Srbije od 1990. godine.
30. Čabarkapa, M. M. (2017). *Profesionalni stres – psihologija stresa na radu*. Beograd: Zavod za udžbenike.
31. De Vries, R. E., Lee, K., & Ashton, M. C. (2008). The Dutch HEXACO personality inventory: Psychometric properties, self-other agreement and relations with psychopathy among low and high acquaintanceship dyads. *Journal of personality assessment*, 90, 142–151.

32. Dickerson, D. B. (2003). *Adaptability – a new principle of war, AD-a415 124 USAWC strategic research project*, Defence Technical Information Center.
33. Defence Science Board (2011). *Enhancing adaptability of U.S. military forces*. Скинуто 15.02.2018. ca <https://www.acq.osd.mil/dsb/reports>.
34. Donnellan, B. M., & Robins, W. R. (2009). The development of personality across the lifespan. In P. J. Corr & G. Matthews (Eds.), *The Cambridge handbook of personality psychology* (pp. 191-204). Cambridge: Cambridge university press.
35. Dostanić, S. J. (2017). *Karakteristike zaposlenih i opažene karakteristike radne sredine kao prediktori predanosti organizaciji*, (doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Beograd.
36. Elder, H. G., & Clipp, C. E. (1989). Combat experience and emotional health: impairment and resilience in later life. *Journal of personality*, 57(2), 311-341.
37. Fajgelj, S. (2009). *Psihometrija: metod i teorija psihološkog merenja – III dopunjeno izdanje*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
38. Fajgelj, S. (2010). *Metode istraživanja ponašanja – IV dopunjeno izdanje*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
39. Fajgelj, S. (2014). *Metode istraživanja ponašanja –VI dopunjeno izdanje*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
40. Fay, D., & Sonnentag, S. (2010). A look back to move ahead: new directions for research on proactive performance and other discretionary work behaviours. *Applied psychology: an international review*, 59(1), 1-20.
41. Furr, M. R., & Funder, D. (in press). Person, situations and person-situations interactions. In P. O. John & W. R. Robins (in press). *Handbook of personality: theory and research*, 4th edition. Publisher: Guilford press. Скинуто 23.2.2018. ca <http://www.rap.ucr.edu/pub26.pdf>.
42. Gal, R., & Jones, F. D. (1995). A psychological model of combat stress. In F. D. Jones, L. R. Sparacino, J. M Rothberg & J. W. Stokes (Eds.), *War psychiatry* (pp. 138–148). Washington, DC: Office of Surgeon general, Borden Institute, Walter Reed Army Medical Centre.
43. Gaskel, D. G., Wright, B. D., O'Muircheartaigh, C.A. (2000). Telescoping of landmark events: implications for survey research, *The public opinion quarterly*, 64, 77-89.
44. Gatewood, D. R., Field, S. H., & Barrick, M. (2011). *Human resource selection – seven edition*. South Western: Cengage Learning.
45. Griffin, B., & Hesketh, B. (2003). Adaptable behaviours for successful work and career adjustment. *Australian journal of psychology*, 55, 65-73.
46. Griffin, B., & Hesketh, B. (2004). Why openness to experience is not a good predictor of job performance. *International journal of selection and assessment*, 12(3), 243-251.
47. Griffin, B., & Hesketh, B. (2005). Are conscientious workers adaptable? *Australian journal of management*, 30(2), 1-15.
48. Guion, R. M. (1998). *Assessment, measurement and prediction for personnel selection*. Mahwah, New York: Lawrence Erlbaum.
49. Hannah, T. S., Uhl-Bien, M., Avolio, J. B., & Cavarretta, L. F. (2009). A framework for examining leadership in extreme contexts. *The leadership quarterly*, 20, 897–919.
50. Hannah, T. S., Campbell, J.D., & Matthews, D. M. (2010). Advancing a research agenda for leadership in dangerous context. *Military psychology*, 22, S157–S189.

51. Hayes, A. F. (2014). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: a regression-based approach*. New York: The Guilford Press.
52. Hayes, A. F., & Scharkow, M. (2013). The relative trustworthiness of inferential tests of the indirect effect in statistical mediation analysis: Does method really matter? *Psychological science*, *24*, 1918-1927.
53. Hesketh, B., & Neal, A. (1999). Tehnology and performance. In D. R. Ilgen & E. D. Pulakos (Eds.), *The changing nature of work performance: Implication for staffing, motivation and development* (pp. 21–55). San Francisco: Jossey-Bass.
54. Hoffman, J. B., & Dilchert, S. (2012). A review of citizenship and counterproductive behaviors in organizational decision-making. In N. Schmitt (Ed.), *The Oxford handbook of personnel assessment and selection* (pp. 543–569). New York: Oxford university press.
55. Horowitz, M.J., Wilner, N., & Alvarez, W. (1979) Impact of Event Scale: A measure of subjective stress. *Psychosomatic Medicine*, *41*, 209-218.
56. Ilgen, D. R., & Pulakos, E. D. (1999). Employ performance in today's organization. In D. R. Ilgen & E. D. Pulakos (Eds.), *The changing nature of work performance: Implication for staffing, motivation and development* (pp. 1-20). San Francisco: Jossey-Bass.
57. Jović, V., Opačić, G., Knežević, G., Tenjović, L., & Lečić-Toševski, D. (2002). Upitnik za procenu ratnih stresora, *Psihijatrija danas*, *34*, 27–50.
58. Judge, A. T., & Zapata, P. C. (2015). The person-situation debate revisited: effect of situation strength and trait activation on the validity of the Big five personality traits in predicting Job performance, *Academy of management journal*, *58*(4), 1149–1179.
59. Jundt, K. D., Shoss, K. M., & Huang, L. J. (2015). Individual adaptive performance in organizations: a review, *Journal of organizational behavior*, *36*, S53–S57.
60. Kilcullen, R. N., Mael, F. A., Goodwin, J., & Zazanis, M. M. (1999). Predicting U.S. Army special forces field performance. *Human performance in extreme environments*, *4*, 53–63.
61. King, W. D., Vogt, S. D., & King, A. L. (2004). Risk and resilience factors in the etiology of chronic PTSD. In B. T. Litz (Ed.), *Early intervention for trauma and traumatic loss in children and adults: evidence-based directions* (pp. 34-64). New York: Guilford.
62. King, A. L., Pless, P.A., Schuster, L. J., Potter, M. C., Park, L.C., Spiro III, A., & King, W. D. (2012). Risk and protective factors for traumatic stress disorders. In J. G. Beck & D. M. Sloan (Eds.), *The Oxford handbook of traumatic stress disorders* (pp. 333-346). Oxford: Oxford university press.
63. Knežević, G., Savić, D., Kutlešić, V., & Opačić, G. (2017). Disintegration: a reconceptualization of psychosis proneness as a personality trait separate from the Big Five. *Journal of research in personality*, *70*, 187-201.
64. Koopmans, L., Bernaards, M. C., Hildebrandt, H. V., Schaufeli, B. W., Henrica, C. W., & Beek, J. A. (2011). Conceptual framework of individual work performance: a systematic review, *Journal of occupational and environmental medicine*, *53*, 856–866.
65. Kostić, P. (1989). *Selekcija ljudstva i predikacija prilagođenosti pojedinca zahtevima vojne organizacije*. Doktorska disertacija: Filozofski fakultet u Sarajevu.
66. Kostić, P. (2000). *Psihologija borbenih jedinica*. Beograd: Novinsko informativni centar Vojska.

67. Kozlowski, S. W. J., Gully, S. M., Nason, E. R., & Smith, E. M. (1999). Developing adaptive teams: A theory of compilation and performance across levels and time. In D. R. Ilgen & E. D. Pulakos (Eds.), *The changing nature of work performance: Implication for staffing, motivation and development* (pp. 240–292). San Francisco: Jossey-Bass.
68. Krueger, P. G. (2008). Contemporary and future battlefields: soldier stresses and performance. In P. A. Hancock & J. L. Szalma (Eds.), *Performance under stress* (pp. 19–44). Burlington: Ashgate publishing company.
69. Landy, J. F., & Conte, M. J. (2013). *Work in 21st century*. USA: John Wiley & Sons.
70. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer Publishing Company.
71. Legree, P. J., Kilcullen, R. N., Putka, D. J., Wasko, L. E. (2014). Identifying the leaders of tomorrow: Validating predictors of leader performance. *Military psychology*, 26, 292–309.
72. LePine, J. A., Colquitt, J. A., & Erez, A. (2000). Adaptability to changing task context: effects of general cognitive ability, conscientiousness and openness to experience. *Personnel psychology*, 53, 563–593.
73. London, M., & Mone, E. M. (1999). Continuous learning. In D. R. Ilgen & E. D. Pulakos (Eds.), *The changing nature of work performance: Implication for staffing, motivation and development* (pp. 119–153). San Francisco: Jossey-Bass.
74. Luo, X.Z., Shi, K., Wendong, L., & Miao, M. D. (2008). Construct of job performance: evidence from Chinese military soldier, *Asian journal of social psychology*, 11, 222–223.
75. McConnell, A., & Drennan, L. (2006). Mission impossible? Planning and preparing for crisis. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 14, 59–70.
76. Meyers, S. L., Gamst, G., & Guarino, J. A. (2013). *Applied multivariate research: design and interpretation – 2nd edition*. Thousand Oaks: Sage Publication.
77. Millward, L. (2005). *Understanding occupational and organizational psychology*. London: Sage publications.
78. Milojev, P., Osborne, D., Greaves, M. L., Barlow, K.F., & Sibley G. C. (2013). The Mini-IPIP6: Tiny yet highly stable markers of Big Six personality, *Journal of Research in Personality*, 47, 936–944.
79. Mićović, M. & Čabarkapa, M. (1996) Standardizacija skale za procenu psihopatoloških posledica traumatskog stresa, *Vojnosanitetski pregled* 53(3), 201–208.
80. Motowidlo, J. S. (2003). Job performance. In Borman, W., Ilgen, D. & Klimoski, R. (Eds.), *Industrial and organizational psychology volume 12* (pp. 39–54). New Jersey: John Wiley & sons.
81. Murphy, P. R., & Jackson, S. E. (1999). Managing work role performance. Challenging the Twenty-First century organizations and their employees. In D. R. Ilgen & E. D. Pulakos (Eds.), *The changing nature of work performance: Implication for staffing, motivation and development* (pp. 325–365). San Francisco: Jossey-Bass.
82. Nash, P. W. (2007). Combat/operational stress adaptations and injuries. In C. R. Figley & W. P. Nash (Eds.), *The combat stress injury – theory, research and management* (pp. 33–64). New York: Routledge.

83. Nayback, M. A. (2009). PTSD in the combat veteran: Using Roy's Adaptation model to examine the combat veteran as a human adaptive system, *Issues in Mental Health Nursing*, 30, 304-310.
84. Neal, A., Yeo, G., Koy, A., & Xiao, T. (2012). Predicting the form and direction of work role performance from the Big 5 model of personality traits. *Journal of Organizational Behavior*, 33, 175–192.
85. Norton, J. P. & Weiss, J. B. (2009). The role of courage on behavior approach in a fear-eliciting situation: A proof-of-concept pilot study. *Journal of anxiety disorders*, 23, 212–217.
86. O'Connor, B. P. (2000). SPSS and SAS programs for determining the number of components using parallel analysis and Velicer's MAP test. *Behavior research methods, instrumentation, and computers*, 32, 396-402.
87. Organ, W. D. (1988). *Organizational citizenship behavior: the good soldier syndrome*. Lexington, MA, England: Lexington Books.
88. Paullin, C., Legree, J.P., Sinclair, L.A., Moriarty, O. K., Campbell, C. R., & Kilcullen, N. R. (2014). Delineating officer performance and its determinants, *Military psychology*, 26, 259–277.
89. Penney, M. L., & Borman, C. W. (2005). The prediction of contextual performance In A. Evers, N. Anderson & O. Voskuijl (Eds.) *The Blackwell handbook of personal selection* (pp.376–396), USA: Blackwell publishing.
90. Penney, M. L., David, E., & Witt, L. A. (2011). A review of personality and performance: identifying boundaries, contingencies, and future research directions, *Human resource management review*, 21, 297–310.
91. Picano, J. J., Williams, J.T., & Roland, R. R. (2006). Assessment and selection of high-risk operational personnel. In C. H. Kennedy & E. A. Zilmer (Eds.), *Military psychology: Clinical and operational application* (pp. 353–370). New York: The Guilford press.
92. Ployhart, R. E., & Bliese, P. D. (2006). Individual adaptability (I-ADAPT) theory: conceptualizing the antecedents, consequences, and measurement of individual differences in adaptability. In C. S. Burke, L. G. Pierce, & E. Salas (Eds.), *Understanding adaptability: a prerequisite for effective performance within complex environments, Advances in human performance and cognitive engineering research, Vol. 6* (pp. 3–39). Bingley, UK: Emerald.
93. Pulakos, E. D., Arad, S., Donovan, M. A., & Plamondon, K. E. (2000). Adaptability in the workplace: Development of a taxonomy of adaptive performance. *Journal of applied psychology*, 85, 612–624.
94. Pulakos, E. D., Schmitt, N., Dorsey, D. W., Arad, S., Borman, W.C., & Hedge, J.W. (2002). Predicting adaptive performance: Further tests of a model of adaptability. *Human performance*, 15, 299–323.
95. Pulakos, E. D., Mueller-Hanson, A. R., & Nelson, K. J. (2012). Adaptive performance and trainability as criteria in selection research. In N. Schmitt (Ed.) *The Oxford Handbook of personnel assessment and selection* (pp. 595–613). New York: Oxford university press.
96. Preacher, J. K., & Kelly, K. (2011). Effect size measure for mediation models: Quantitative strategies for communicating indirect effects. *Psychological methods*, 16 (2), 93-115.
97. Rachman, S. J. (1984). Fear and courage. *Behavior therapy*, 15, 109–120.

98. Ribí, K., Vollrath, E. M., Sennhauser, H. F., Gnehm, E. H., & Landolt, A. M. (2007). Prediction of posttraumatic stress in fathers of children with chronic disease or unintentional injuries: a six-months follow-up study, *Child and adolescent psychiatry and mental health*, 1, 1-10.
99. Rotundo, M., & Spector, E. P. (2010). Counterproductive work behavior and withdrawal. In J. L. Farr & N. T. Tippins (Eds.), *Handbook of employee selection*, (pp. 489–512). New York: Routledge, Taylor & Francis group.
100. Rumsey, M. G. (2014). Introduction to the special issue on conceptualizing and predicting performance of military officers. *Military psychology*, 26, 253–258.
101. Sarchiapone, M., Temnik, S., Limongi, F., & Carli, V. (2009). People act, people make wars, people react: understanding human behavior during war. In L. Sher & A. Vilens (Eds.), *War and suicide* (pp. 17-26). New York: Nova science publisher.
102. Savić, D., Knežević, G., Damjanovic, S., Špirić, Ž., & Matić, G. (2012). The role of personality and traumatic events in cortisol levels – Where does PTSD fit in?, *Psychoneuroendocrinology*, 37, 937–947.
103. Sibley, G.C. (2012). The Mini-IPIP6: Item Response Theory analysis of a short measure of the big-six factors of personality in New Zealand, *New Zealand Journal of Psychology*, 41(3), 21–30.
104. Sibley, G.C., Luyten, N., Purnomo, M., Mobberley, A., Wootton, W.L., Hammond, D.M., Sengupta, N., Perry, R., West-Newman, T., Wilson, S.M., McLellan, L.M., Hoverd, J.W., & Robertson, A. (2011). The Mini-IPIP6: Validation and extension of short measure of the Big-Six factors of personality in New Zealand, *New Zealand Journal of Psychology*, 40(3), 142–159.
105. Shelp, E. E. (1984). Courage: A neglected virtue in the patient – physician relationship. *Social science and medicine*, 18, 351–360.
106. Smits, S. J., & Ally, N. E. (2003). “Thinking the unthinkable”—Leadership's role in creating behavioral readiness for crisis management. *Competitiveness Review*, 13, 1–23.
107. Smith, C. A., Organ, D. W., & Near, J. P. (1983). Organizational citizenship behavior: Its nature and antecedents. *Journal of Applied Psychology*, 68, 655–663.
108. Smith, C. A., & Kirby, L. D. (2011). The role of appraisal and emotion in coping and adaptation. In R. J. Contrada & A. Baum (Eds.), *The handbook of stress science: biology, psychology and health* (pp. 195-208). New York: Springer.
109. Sonnentag, S., & Frese, M. (2002). Performance concept and performance theory. In S. Sonnentag (Ed.), *Psychological Management of Individual Performance* (pp. 427–447), John Willey & Sons, Ltd.
110. Sonnentag, S., Volmer, J., & Sychala, A. (2008). Job performance. In J. Barling & C. L. Cooper (Eds.), *The Sage handbook of organizational behavior – Volume 1: Micro perspectives* (pp. 427–447), London: Sage publication.
111. Spector, P. E., & Fox, S. (2005). The stressor-emotion model of counterproductive work behavior. In S. Fox & P. E. Spector(Eds.), *Counterproductive work behavior: Investigations of actors and targets* (pp. 151–174). Washington, DC: American psychological association.
112. Stokes, K. C. (2008). *Adaptive performance: an examination of convergent and predictive validity*. (Doctoral dissertation, Wright State University). Скинута 29.01.2018. ca <https://corescholar.libraries.wright.edu/cgi/viewcontent.cgi>.
113. Straus, G. S., Shanley, G. M., Sims, S. C., Hallmark, W. B, Rosefsky Saavedra, A., Trent, S. & Duggan, S. (2014). *Innovative leader development: evaluation of the*

- U.S. army asymmetric warfare adaptive leader program*. Santa Monica, California: Rand corporation.
114. Stull, E. D., Leidy, K. N., Parasuraman, B., & Chassany, O. (2009). Optimal recall periods for patient-reported outcomes: challenges and potential solutions, *Current medical research and opinion*, 25, 929-942.
 115. Šaula-Marojević, B. (2012). *Empirijska provera odnosa šestodimenzionalnog modela ličnosti i kategorijalnog modela poremećaja ličnosti* (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet.
 116. Špeh Vujadinović, I. S. (2016). Polne razlike između ratnog traumatskog iskustva, rane traumatizacije i post-traumatskog poremećaja (doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu: Filozofski fakultet.
 117. Thorndike, R. L. (1949). *Personnel selection: test and measurement techniques*. New York: Wiley.
 118. Tucker, S. J., & Gunther, M. K. (2009). The application of a model of adaptive performance to Army leader behaviors. *Military psychology*, 21(3), 315-333.
 119. Van Dyk, G.A.J., & Ditsela, N.J. (2013). Personality factors explaining career success of soldiers. An analytical review. *Journal of Psychology in Africa*, 23(4), 157–161.
 120. Van Os J., Linscott, R. J., Myin-Germeys, I., Delespaul, P., & Krabbendam, L. (2009). A systematic review and meta-analysis of the psychosis continuum: evidence for a psychosis proneness-persistence-impairment model of psychotic disorder. *Psychological medicine*, 39 (2), 179-195.
 121. Van Scotter, J., Motowidlo, S. J., & Cross, T. C. (2000). Effects of task performance and contextual performance on systemic rewards. *Journal of Applied Psychology*, 85, 526–535.
 122. Viswesveran, C. (2001). Assessment of individual job performance: A review of the past century and a look ahead. In N. Anderson, D. S. Ones, H. K. Sinangil & C. Viswesvaran (Eds.), *Handbook of industrial, work & organizational psychology – Volume 1: Personnel psychology* (pp. 110–126). Thousand Oaks, CA: Sage Publication.
 123. Viswesveran, C., & Ones, D. (2000). Perspectives on model of job performance. *International journal of selection and assessment*, 8, 216–226.
 124. Viswesveran, C., & Ones, D. (2005). Job performance: assessment issues in personnel selection. In A. Evers, N. Anderson & O. Voskuilj (Eds.) *The Blackwell handbook of personal selection* (pp.354–375), USA: Blackwell publishing.
 125. Wilson, J.P., & Drozdek, B. (2004). *Broken spirits: the treatment of traumatized asylum seekers, refugees and war and torture victims*. New York: Brunner-routledge press.
 126. Weng, K. Y. (2009, April). *Managing ahead of crises: Rising towards a model of adaptability*. Presented at SCARR conference: Managing the social impacts of change from a risk perspective in Beijing, pp. 1-13. Skinuto 08.02.2018. sa <https://pdfs.semanticscholar.org/paper>.
 127. Weiss, D.S., and Marmar, C.R. (1997) The Impact of Event Scale; Revised. In J. P. Wilson and T. M. Keane (Eds.) *Assessing psychological trauma and PTSD*, (pp. 399–411). New York: Guilford Press.
 128. Yong, G. A., & Pearce, S. (2013). A beginner's guide to factor analysis: focusing on exploratory factor analysis. *Tutorials in Quantitative Methods for Psychology*, 9 (2), 79–94.

129. Zacaro, J. S. (2014). A commentary on army officer research: From Alpha to Delta. *Military psychology*, 26, 343–354.

10. Прилози

Прилог 1 - Упитник за процену адаптивне успешности у ратном окружењу – форма питања у првом лицу јединине

Поштовани, пред Вама је упитник намењен за процену адаптивног понашања у ратном окружењу. Пошто сте били учесник борбених дејстава на просторима бивше Југославије сматрамо да је Ваше искуство драгоцено за проверу, анализу и будућу примену овог упитника.

Упитник садржи 48 ставки. Молимо Вас да пажљиво прочитате сваку ставку и дате процену у којој мери садржај ставки тачно описују Ваша понашања током рата. Дакле, потребно је да заокружите један од бројева (од 1 до 7) на скали на којој „1“ означава потпуно нетачно а број „7“ потпуно тачно. Бројеви између „1“ и „7“ представљају степен у којем се Ви слажете са садржајем ставке, па тако ако мислите да је ставка у опису Вашег понашања више нетачна него тачна заокружите ниже бројеве, односно ако мислите да Ваше понашање ставка описује више тачно него нетачно заокружите више бројеве. Напомињемо да је попуњавање упитника анонимног карактера, стога молимо вас да пажљиво и искрено приступите одговарању.

рбр	ставка	Потпуно нетачно					Потпуно тачно	
1.	И пре него што су се десила прва борбена дејства, био сам опрезан према свему што може да се деси у ратној ситуацији.	1	2	3	4	5	6	7
2.	У изненадним ситуацијама (нпр. изненадни напад непријатеља, упад у заседу, пројектила...), нисам знао шта ћу сам са собом.	1	2	3	4	5	6	7
3.	Током борбених дејстава, био сам миран и сталожен.	1	2	3	4	5	6	7
4.	Када нема борбених дејстава, знао сам да нађем начин како да се на кратко опустим.	1	2	3	4	5	6	7
5.	Од самог почетка рата, схватао сам озбиљност ратне ситуације.	1	2	3	4	5	6	7
6.	Када се нешто изненада деси, требало ми је много времена да се приберем и окренем задатку (борби).	1	2	3	4	5	6	7
7.	У борбеним дејствима, дешавало се да реагујем збуњено, као да не знам шта ћу сам са собом.	1	2	3	4	5	6	7

8.	Све време рата био сам песимистичан око будућих дешавања (нпр. како ћемо ако се сутра нешто деси).	1	2	3	4	5	6	7
9.	На почетку рата, понашао сам се сувише опуштено као да није рат.	1	2	3	4	5	6	7
10.	Када се нешто неочекивано дешавало, тачно сам знао шта треба да урадим.	1	2	3	4	5	6	7
11.	Све време борбених дејстава, био сам фокусиран на задатак.	1	2	3	4	5	6	7
12.	Све време рата био сам забринут за исходе.	1	2	3	4	5	6	7
13.	Пре првих борбених дејстава, понашао сам се по принципу „мене неће ништа негативно задесити“.	1	2	3	4	5	6	7
14.	Брзо и адекватно сам реаговао на све што се изненада деси у борбеном окружењу.	1	2	3	4	5	6	7
15.	Током борбе сам гледао како да се „забијем у мишију рупу“.	1	2	3	4	5	6	7
16.	Током рата осећао сам сталну негативну тензију.	1	2	3	4	5	6	7
17.	Може се рећи да сам увек ишао у сусрет ратним ситуацијама (припремао се за њих) и нисам „седео скрштених руку“.	1	2	3	4	5	6	7
18.	Шта год да се дешавало у рату, успевао бих да се снађем.	1	2	3	4	5	6	7
19.	Трудио сам се да све време будем по страни и избегнем сусрет са противничким снагама током борбених дејстава.	1	2	3	4	5	6	7
20.	Кад год је ратна ситуација дозвољавала, знао сам да се нашалим.	1	2	3	4	5	6	7
21.	У сваком тренутку био сам спреман за борбена дејства.	1	2	3	4	5	6	7

22.	У борбеним ситуацијама, био сам неодлучан.	1	2	3	4	5	6	7
23.	Током борбених дејстава чини ми се да сам био деконцентрисан.	1	2	3	4	5	6	7
24.	Некако ми се чини да сам све време рата био превише озбиљан.	1	2	3	4	5	6	7
25.	Све док нисам искусио прва борбена дејства, био сам незаинтересован да се укључим у рад и функционисање јединице.	1	2	3	4	5	6	7
26.	Шта год да се изненада дешавало (напад непријатеља, смрт саборца...), требало ми је мало времена да се саберем и наставим даље борбена дејства.	1	2	3	4	5	6	7
27.	Све време борбених дејстава био сам активан и прибран.	1	2	3	4	5	6	7
28.	Често сам осећао страх и панику.	1	2	3	4	5	6	7
29.	Чини ми се да сам за већину ситуација имао већ припремљене одговоре.	1	2	3	4	5	6	7
30.	У ситуацијама које су захтевале брзо реаговање, нисам се баш добро сналазио.	1	2	3	4	5	6	7
31.	У току борбених дејстава, чинило ми се да сам нестрпљив и да желим што пре да решим ситуацију.	1	2	3	4	5	6	7
32.	Повремено сам знао да се одвојим са стране и нађем нешто што ме је на кратко релаксирало.	1	2	3	4	5	6	7
33.	Све док се нису десила борбена дејства, остављао сам утисак да рату прилазим сувише лагодно.	1	2	3	4	5	6	7
34.	Шта год да се деси изненада, дешавало се да се „укочим у месту“.	1	2	3	4	5	6	7

35.	У току борбених дејстава, нисам се жалио саборцима на оно што се дешава.	1	2	3	4	5	6	7
36.	Моје понашање је одисало надом да ће све на крају бити у реду.	1	2	3	4	5	6	7
37.	На почетку рата, уопште се нисам трудио да се припремим за борбена дејства (нпр. ископам себи заклон, спакујем ранац, очистим пушку и ...).	1	2	3	4	5	6	7
38.	У већини ратних ситуација, био сам чешће неодлучан него одлучан.	1	2	3	4	5	6	7
39.	У току борбених дејстава, имао сам утисак да могу свашта да издржим и истолеришем.	1	2	3	4	5	6	7
40.	Са саборцима сам често могао да причам и о неким „опуштеним“ темама, која нису везана за ратна дешавања.	1	2	3	4	5	6	7
41.	Пре првих борбених дејстава, понашао сам се „по свом плану“, као да није рат.	1	2	3	4	5	6	7
42.	Успаничио бих се кад год се нешто изненада деси у ратном окружењу.	1	2	3	4	5	6	7
43.	У току борбених дејстава, стално сам се жалио или остављао утисак како ми нешто смета да будем ефикасан у борби.	1	2	3	4	5	6	7
44.	Током целог рата био сам оптимистичан око исхода рата.	1	2	3	4	5	6	7
45.	Од почетка рата, понашао сам се као да сам потпуно свестан шта је рат и какве последице може да нанесе.	1	2	3	4	5	6	7
46.	Врло мало ми је требало времена да подесим своје понашање у односу на оно што се изненада и тренутно дешава на бојном пољу.	1	2	3	4	5	6	7

47.	Чинило се да ништа не може да ме поремети током борбених дејстава.	1	2	3	4	5	6	7
48.	Увек сам изражавао катастрофична очекивања о исходу рата.	1	2	3	4	5	6	7

Прилог 2 - Упитник за процену адаптивне успешности у ратном окружењу – форма питања у трећем лицу јединине

Поштовани, пред Вама је упитник намењен за процену адаптивног понашања у ратном окружењу. Пошто сте били учесник борбених дејстава на просторима бивше Југославије сматрамо да је Ваше искуство драгоцено за проверу, анализу и будућу примену овог упитника.

За разлику од претходног Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу на којем сте давали описе сопственог понашања, у овој форми Упитника даваћете процену понашања саборца из рата, који је према Вашем мишљењу био успешно адаптиран на ратне околности. Како бисте константно имали на уму да описујете понашање саборца из рата, молимо Вас да напишете његове иницијале или надимак.

Иницијали или надимак успешно адаптираног саборца:

_____.

Упитник садржи 48 ставки. Молимо Вас да пажљиво прочитате сваку ставку и дате процену у којој мери садржај ставки тачно описују понашања саборца кога сте изабрали. Дакле, потребно је да заокружите један од бројева (од 1 до 7) на скали на којој „1“ означава потпуно нетачно а број „7“ потпуно тачно. Бројеви између „1“ и „7“ представљају степен у којем се Ви слажете са садржајем ставке, па тако ако мислите да је ставка у опису понашања саборца више нетачна него тачна заокружите ниже бројеве односно ако мислите да понашање ставка описује више тачно него нетачно заокружите више бројеве.

рбр	ставка	Потпуно нетачно					Потпуно тачно	
1.	И пре него што су се десила прва борбена дејства, био је опрезан према свему што може да се деси у ратној ситуацији.	1	2	3	4	5	6	7
2.	У изненадним ситуацијама (нпр. изненадни напад непријатеља, упад у заседу, пројектила...), није знао шта ће сам са собом.	1	2	3	4	5	6	7
3.	Током борбених дејстава, био је миран и сталожен.	1	2	3	4	5	6	7
4.	Када нема борбених дејстава, знао је да нађе начин како да се на кратко опусти.	1	2	3	4	5	6	7
5.	Од самог почетка рата, схватао је озбиљност ратне ситуације.	1	2	3	4	5	6	7

6.	Када се нешто изненада деси, требало му је много времена да се прибере и окрене задатку (борби).	1	2	3	4	5	6	7
7.	У борбеним дејствима, дешавало се да реагује збуњено, као да не зна шта ће сам са собом.	1	2	3	4	5	6	7
8.	Све време рата био је песимистичан око будућих дешавања (нпр. како ћемо ако се сутра нешто деси).	1	2	3	4	5	6	7
9.	На почетку рата, понашао се сувише опуштено као да није рат.	1	2	3	4	5	6	7
10.	Када се нешто неочекивано дешавало, тачно је знао шта треба да уради.	1	2	3	4	5	6	7
11.	Све време борбених дејстава, био је фокусиран на задатак.	1	2	3	4	5	6	7
12.	Све време рата био је забринут за исходе.	1	2	3	4	5	6	7
13.	Пре првих борбених дејстава, понашао се по принципу „мене неће ништа негативно задесити“.	1	2	3	4	5	6	7
14.	Брзо и адекватно је реаговао на све што се изненада деси у борбеном окружењу.	1	2	3	4	5	6	7
15.	Током борбе само је гледао како да се забије у „мишију рупу“.	1	2	3	4	5	6	7
16.	Током рата осећао је сталну негативну тензију.	1	2	3	4	5	6	7
17.	Може се рећи да је увек ишао у сусрет ратним ситуацијама (припремао се за њих) и није „седео скрштених руку“.	1	2	3	4	5	6	7

18.	Шта год да се дешавало у рату, успевао би да се снађем.	1	2	3	4	5	6	7
19.	Трудио се да све време буде по страни и избегне сусрет са противничким снагама током борбених дејстава.	1	2	3	4	5	6	7
20.	Кад год је ратна ситуација дозвољавала, знао је да се нашали.	1	2	3	4	5	6	7
21.	У сваком тренутку био је спреман за борбена дејства.	1	2	3	4	5	6	7
22.	У борбеним ситуацијама, био је неодлучан.	1	2	3	4	5	6	7
23.	Током борбених дејстава чинило се да је био деконцентрисан.	1	2	3	4	5	6	7
24.	Некако се чинило да је све време рата био превише озбиљан.	1	2	3	4	5	6	7
25.	Све док није искусио прва борбена дејства, био је незаинтересован да се укључим у рад и функционисање јединице.	1	2	3	4	5	6	7
26.	Шта год да се изненада дешавало (напад непријатеља, смрт саборца...), требало му је мало времена да се сабере и настави даље борбена дејства.	1	2	3	4	5	6	7
27.	Све време борбених дејстава био је активан и прибран.	1	2	3	4	5	6	7
28.	Често је осећао страх и панику.	1	2	3	4	5	6	7
29.	Чинило се да је за већину ситуација имао већ припремљене одговоре.	1	2	3	4	5	6	7

30.	У ситуацијама које су захтевале брзо реаговање, није се баш добро сналазио.	1	2	3	4	5	6	7
31.	У току борбених дејстава, чинило се да је нестрпљив и да жели што пре да реши ситуацију.	1	2	3	4	5	6	7
32.	Повремено је знао да се одвоји са стране и нађе нешто што га је на кратко релаксирало.	1	2	3	4	5	6	7
33.	Све док се нису десила борбена дејства, остављао је утисак да рату прилази сувише лагодно.	1	2	3	4	5	6	7
34.	Шта год да се деси изненада, дешавало му се да се „укочи у месту“.	1	2	3	4	5	6	7
35.	У току борбених дејстава, није се жалио саборцима на оно што се дешава.	1	2	3	4	5	6	7
36.	Његово понашање одисало је надом да ће на крају све бити у реду.	1	2	3	4	5	6	7
37.	На почетку рата, уопште се није трудио да се припреми за борбена дејства (нпр. ископа себи заклон, спакује ранац, очисти пушку и ...).	1	2	3	4	5	6	7
38.	У већини ратних ситуација, био је чешће неодлучан него одлучан.	1	2	3	4	5	6	7
39.	У току борбених дејстава, имао се утисак да може свашта да издржи и истолерише.	1	2	3	4	5	6	7
40.	Са саборцима је често могао да прича и о неким „опуштеним“ темама, која нису везана за ратна дешавања.	1	2	3	4	5	6	7
41.	Пре првих борбених дејстава, понашао се „по свом плану“, као да није рат.	1	2	3	4	5	6	7

42.	Успаничио би се кад год се нешто изненада деси у ратном окружењу.	1	2	3	4	5	6	7
43.	У току борбених дејстава, стално се жалио или остављао утисак како му нешто смета да буде ефикасан у борби.	1	2	3	4	5	6	7
44.	Током целог рата био је оптимистичан око исхода рата.	1	2	3	4	5	6	7
45.	Од почетка рата, понашао се као да је потпуно свестан шта је рат и какве последице може да нанесе.	1	2	3	4	5	6	7
46.	Врло мало му је требало времена да подеси своје понашање у односу на оно што се изненада и тренутно дешава на бојном пољу.	1	2	3	4	5	6	7
47.	Чинило се да ништа не може да га поремети током борбених дејстава.	1	2	3	4	5	6	7
48.	Увек је изражавао катастрофична очекивања о исходу рата.	1	2	3	4	5	6	7

**Прилог 3 - Упитник изражености неповољних последица
изложености ратним стресорима**

Поред наведених потешкоћа, у периоду три године након рата, имао сам следеће тешкоће (заокружите тачне одговоре):

- кардиоваскуларне проблеме (висок крвни притисак, аритмија, срчани удар или слично)	ДА	НЕ
- гастроинтесталне проблеме (чир на желуцу, проблеме са варењем хране или слично)	ДА	НЕ
- покушај суицида или размишљања о томе	ДА	НЕ
- брачне проблеме (развод, учестале свађе у породици или слично)	ДА	НЕ
- проблеме са законом (кршење јавног реда и мира, саобраћајне прекршаје, кривична дела или слично)	ДА	НЕ
- проблеме са тежином (мршављење или гојење)	ДА	НЕ
- учестало употребу алкохола	ДА	НЕ
- учесталу употребу лекова за смирење	ДА	НЕ
- или неки од проблема који нису наведени на листи (написати)		

Прилог 4 – Приказ дескриптивних података ајтема Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу – форма питања у првом лицу једнине

редни број ставке	Садржај ставке	M	S	skjunis	kurtosis	SE
1.	И пре него што су се десила прва борбена дејства, био сам опрезан према свему што може да се деси у ратној ситуацији.	5.29	1.854	-.864	-.453	.098
2.	У изненадним ситуацијама (нпр. изненадни напад непријатеља, упад у заседу, пројектила...), нисам знао шта ћу сам са собом.	5.70	1.563	-1.412	1.350	.082
3.	Током борбених дејстава, био сам миран и сталожен.	4.83	1.814	-.648	-.673	.095
4.	Када нема борбених дејстава, знао сам да нађем начин како да се на кратко опустим.	5.65	1.476	-1.258	1.042	.078
5.	Од самог почетка рата, схватао сам озбиљност ратне ситуације.	6.04	1.451	-1.781	2.684	.076
6.	Када се нешто изненада деси, требало ми је много времена да се приберем и окренем задатку (борби).	5.69	1.567	-1.441	1.453	.082
7.	У борбеним дејствима, дешавало се да реагујем збуњено, као да не знам шта ћу сам са собом.	5.80	1.646	-1.616	1.716	.087
8.	Све време рата био сам песимистичан око будућих дешавања (нпр. како ћемо ако се сутра нешто деси).	5.33	1.903	-.959	-.323	.100
9.	На почетку рата, понашао сам се сувише опуштено као да није рат.	5.05	2.056	-.765	-.802	.108
10.	Када се нешто неочекивано дешавало, тачно сам знао шта треба да урадим.	5.09	1.592	-.724	-.235	.084
11.	Све време борбених дејстава, био сам фокусиран на задатак.	5.84	1.435	-1.560	2.160	.076
12.	Све време рата био сам забринут за исходе.	3.50	1.915	.374	-1.088	.101
13.	Пре првих борбених дејстава, понашао сам се по принципу „мене неће ништа негативно задесити“.	4.10	2.086	-.030	-1.373	.110
14.	Брзо и адекватно сам реаговао на све што се изненада деси у борбеном окружењу.	5.47	1.382	-.850	.097	.073
15.	Током борбе сам гледао како да се „забијем у мишију рупу“.	6.23	1.457	-2.221	4.204	.077
16.	Током рата осећао сам сталну негативну тензију.	5.17	1.888	-.804	-.547	.099

редни број ставке	Садржај ставке	M	S	skjunis	kurtosis	SE
17.	Може се рећи да сам увек ишао у сусрет ратним ситуацијама (припремао се за њих) и нисам „седео скрштених руку“.	4.88	1.765	-.689	-.449	.093
18.	Шта год да се дешавало у рату, успевао бих да се снађем.	5.48	1.406	-1.051	.700	.074
19.	Трудио сам се да све време будем по страни и избегнем сусрет са противничким снагама током борбених дејстава.	5.69	1.702	-1.334	.783	.090
20.	Кад год је ратна ситуација дозвољавала, знао сам да се нашалим.	5.75	1.438	-1.339	1.382	.076
21.	У сваком тренутку био сам спреман за борбена дејства.	5.73	1.362	-1.238	1.005	.072
22.	У борбеним ситуацијама, био сам неодлучан.	6.07	1.34	-1.847	3.167	.071
23.	Током борбених дејстава чини ми се да сам био деконцентрисан.	5.97	1.466	-1.845	2.955	.077
24.	Некако ми се чини да сам све време рата био превише озбиљан.	3.81	1.971	.214	-1.285	.104
25.	Све док нисам искусио прва борбена дејства, био сам незаинтересован да се укључим у рад и функционисање јединице.	5.96	1.634	-1.737	2.033	.086
26.	Шта год да се изненада дешавало (напад непријатеља, смрт саборца...), требало ми је мало времена да се саберем и наставим даље борбена дејства.	4.27	2.131	-.285	-1.400	.112
27.	Све време борбених дејстава био сам активан и прибран.	5.76	1.355	-1.465	1.960	.071
28.	Често сам осећао страх и панику.	5.43	1.689	-1.150	.352	.089
29.	Чини ми се да сам за већину ситуација имао већ припремљене одговоре.	4.66	1.679	-.476	-.744	.088
30.	У ситуацијама које су захтевале брзо реаговање, нисам се баш добро сналазио.	5.79	1.532	-1.621	1.896	.081
31.	У току борбених дејстава, чинило ми се да сам нестрпљив и да желим што пре да решим ситуацију.	4.73	1.910	-.456	-1.055	.101
32.	Повремено сам знао да се одвојим са стране и нађем нешто што ме је на кратко релаксирало.	3.86	1.997	-.026	-1.318	.105
33.	Све док се нису десила борбена дејства, остављао сам утисак да рату прилазим сувише лагодно.	4.93	2.052	-.655	-.940	.108
34.	Шта год да се деси изненада, дешавало се да се „укочим у месту“.	6.29	1.358	-2.440	5.514	.071

редни број ставке	Садржај ставке	M	S	skjunis	kurtosis	SE
35.	У току борбених дејстава, нисам се жалио саборцима на оно што се дешава.	5.05	2.103	-.808	-.816	.111
36.	Моје понашање је одисало надом да ће све на крају бити у реду.	5.99	1.232	-1.560	2.494	.065
37.	На почетку рата, уопште се нисам трудио да се припремим за борбена дејства (нпр. ископам себи заклон, спакујем ранац, очистим пушку и ...).	5.51	1.990	-1.224	0.034	.105
38.	У већини ратних ситуација, био сам чешће неодлучан него одлучан.	5.99	1.478	-1.814	2.710	.078
39.	У току борбених дејстава, имао сам утисак да могу свашта да издржим и истолеришем.	5.56	1.539	-1.293	1.125	.081
40.	Са саборцима сам често могао да причам и о неким „опуштеним“ темама, која нису везана за ратна дешавања.	5.93	1.332	-1.510	1.886	.070
41.	Пре првих борбених дејстава, понашао сам се „по свом плану“, као да није рат.	4.79	2.08	-.552	-1.080	.109
42.	Успаничио бих се кад год се нешто изненада деси у ратном окружењу.	6.04	1.413	-1.924	3.473	.074
43.	У току борбених дејстава, стално сам се жалио или остављао утисак како ми нешто смета да будем ефикасан у борби.	6.26	1.280	-2.244	4.805	.067
44.	Током целог рата био сам оптимистичан око исхода рата.	5.31	1.715	-1.020	.080	.090
45.	Од почетка рата, понашао сам се као да сам потпуно свестан шта је рат и какве последице може да нанесе.	5.54	1.569	-1.094	.390	.083
46.	Врло мало ми је требало времена да подесим своје понашање у односу на оно што се изненада и тренутно дешава на бојном пољу	5.68	1.411	-1.469	1.894	.074
47.	Чинило се да ништа не може да ме поремети током борбених дејстава.	5.11	1.626	-.808	-.121	.086
48.	Увек сам изражавао катастрофична очекивања о исходу рата.	5.88	1.642	-1.564	1.462	.086

Прилог 5 – Приказ дескриптивних података ајтема Упитника за процену адаптивне успешности у ратном окружењу – форма питања у трећем лицу јединине

редни број ставке	Садржај ставке	M	S	skjunis	kurtosis	SE
1.	И пре него што су се десила прва борбена дејства, био је опрезан према свему што може да се деси у ратној ситуацији.	5.51	1.703	-1.258	.599	.090
2.	У изненадним ситуацијама (нпр. изненадни напад непријатеља, упад у заседу, пројектила...), није знао шта ће сам са собом.	5.88	1.612	-1.719	2.087	.086
3.	Током борбених дејстава, био је миран и сталожен.	5.35	1.811	-1.078	-.047	.096
4.	Када нема борбених дејстава, знао је да нађе начин како да се на кратко опусти.	5.82	1.379	-1.546	2.331	.073
5.	Од самог почетка рата, схватао је озбиљност ратне ситуације.	6.03	1.357	-1.980	3.839	.072
6.	Када се нешто изненада деси, требало му је много времена да се прибере и окрене задатку (борби).	5.77	1.681	-1.548	1.406	.089
7.	У борбеним дејствима, дешавало се да реагује збуњено, као да не знам шта ће сам са собом.	5.88	1.701	-1.709	1.846	.090
8.	Све време рата био је песимистичан око будућих дешавања (нпр. како ћемо ако се сутра нешто деси).	5.47	1.900	-1.143	-.001	.101
9.	На почетку рата, понашао се сувише опуштено као да није рат.	4.89	2.105	-.656	-1.028	.112
10.	Када се нешто неочекивано дешавало, тачно је знао шта треба да уради.	5.62	1.488	-1.326	1.107	.079
11.	Све време борбених дејстава, био је фокусиран на задатак.	5.91	1.407	-1.661	2.343	.075
12.	Све време рата био је забринут за исход.	4.08	2.070	.015	-1.407	.110
13.	Пре првих борбених дејстава, понашао се по принципу „мене неће ништа негативно задесити“.	4.11	2.058	-.025	-1.365	.109
14.	Брзо и адекватно је реаговао на све што се изненада деси у борбеном окружењу.	5.75	1.463	-1.436	1.458	.078
15.	Током борбе гледао је како да се „забије у мишију рупу“.	6.28	1.447	-2.290	4.435	.077
16.	Током рата осећао је сталну негативну тензију.	5.79	1.690	-1.447	.976	.090

редни број ставке	Садржај ставке	M	S	skjunis	kurtosis	SE
17.	Може се рећи да је увек ишао у сусрет ратним ситуацијама (припремао се за њих) и није „седео скрштених руку“.	5.29	1.848	-1.038	-.093	.098
18.	Шта год да се дешавало у рату, успевао би да се снађем.	5.72	1.408	-1.249	1.023	.075
19.	Трудио се да све време буде по страни и избегне сусрет са противничким снагама током борбених дејстава.	5.86	1.722	-1.575	1.361	.091
20.	Кад год је ратна ситуација дозвољавала, знао је да се нашали.	5.76	1.438	-1.333	1.231	.076
21.	У сваком тренутку био је спреман за борбена дејства.	5.89	1.417	-1.638	2.322	.075
22.	У борбеним ситуацијама, био је неодлучан.	6.19	1.351	-2.099	4.025	.072
23.	Током борбених дејстава чинило се да је био деконцентрисан.	6.22	1.320	-2.211	4.514	.070
24.	Некако се чинило да је све време рата био превише озбиљан.	4.17	2.007	-.044	-1.325	.107
25.	Све док није искусио прва борбена дејства, био је незаинтересован да се укључи у рад и функционисање јединице.	5.75	1.733	-1.422	.885	.092
26.	Шта год да се изненада дешавало (напад непријатеља, смрт саборца...), требало му је мало времена да се сабере и настави даље борбена дејства.	4.26	2.237	-.192	-1.549	.119
27.	Све време борбених дејстава био је активан и прибран.	5.89	1.441	-1.657	2.225	.077
28.	Често је осећао страх и панику.	5.86	1.616	-1.594	1.536	.086
29.	Чини ми се да је за већину ситуација имао већ припремљене одговоре.	5.26	1.647	-1.100	.407	.087
30.	У ситуацијама које су захтевале брзо реаговање, није се баш добро сналазио.	5.93	1.599	-1.685	1.827	.085
31.	У току борбених дејстава, чинило се да је нестрпљив и да жели што пре да решим ситуацију.	4.62	2.015	-.362	-1.250	.107
32.	Повремено је знао да се одвоји са стране и нађе нешто што га је на кратко релаксирало.	4.20	1.974	-.307	-1.218	.105
33.	Све док се нису десила борбена дејства, остављао је утисак да рату прилази сувише лагодно.	5.00	1.989	-.764	-.807	.106
34.	Шта год да се деси изненада, дешавало се да се „укочи у месту“.	6.23	1.435	-2.184	4.023	.076

редни број ставке	Садржај ставке	M	S	skjunis	kurtosis	SE
35.	У току борбених дејстава, није се жалио саборцима на оно што се дешава.	4.96	2.152	-.705	-1.037	.114
36.	Његово понашање је одисало надом да ће све на крају бити у реду.	5.88	1.426	-1.546	1.878	.076
37.	На почетку рата, уопште се није трудио да се припреми за борбена дејства (нпр. ископа себи заклон, спакује ранац, очисти пушку и ...).	5.51	1.953	-1.194	.022	.104
38.	У већини ратних ситуација, био је чешће неодлучан него одлучан.	6.02	1.572	-1.902	2.720	.083
39.	У току борбених дејстава, имао се утисак да може свашта да издржи и истолерише.	5.63	1.597	-1.384	1.130	.085
40.	Са саборцима је често могао да причам и о неким „опуштеним“ темама, која нису везана за ратна дешавања.	5.80	1.424	-1.371	1.542	.076
41.	Пре првих борбених дејстава, понашао се „по свом плану“, као да није рат.	4.77	2.076	-.547	-1.128	.110
42.	Успаничио би се кад год се нешто изненада деси у ратном окружењу.	6.07	1.554	-1.782	2.061	.082
43.	У току борбених дејстава, стално се жалио или остављао утисак како му нешто смета да буде ефикасан у борби.	6.10	1.446	-1.869	2.740	.077
44.	Током целог рата био је оптимистичан око исхода рата.	5.33	1.779	-1.081	.137	.094
45.	Од почетка рата, понашао се као да је потпуно свестан шта је рат и какве последице може да нанесе.	5.71	1.512	-1.362	1.235	.080
46.	Врло мало му је требало времена да подеси своје понашање у односу на оно што се изненада и тренутно дешава на бојном пољу	5.74	1.481	-1.472	1.594	.079
47.	Чинило се да ништа не може да га поремети током борбених дејстава.	5.56	1.619	-1.200	.506	.086
48.	Увек је изражавао катастрофична очекивања о исходу рата.	5.85	1.707	-1.556	1.346	.091

Прилог 6 – Приказ дескриптивних показатеља варијабли које чине модел односа адаптивне успешности са детерминантама и неповољним исходима рата

варијабла	Min.	Max.	M	SE	S	Скју-нис	SE за скјунис	Куртозис	SE за куртозис
изложеност ратним стресорима	0	158	44.62	1.504	28.374	1.000	.129	1.125	.258
потресеност доживљеним ратним стресорима	48	195	88.26	1.543	29.109	1.128	.129	1.461	.258
савесност	4	20	15.78	.170	3.215	-.697	.129	.288	.258
отвореност	4	20	12.94	.185	3.496	-.186	.129	-.155	.258
емоционалност	4	20	12.80	.189	3.565	-.087	.129	-.465	.258
дезинтеграција	10	50	18.26	.456	8.598	1.302	.129	1.527	.258
адаптивна успешност	100	266	212	1.709	32.250	-.725	.129	.227	.258
ПТСП	22	110	57.44	1.073	20.244	.214	.129	-.821	.258
Изложеност другим неповољним последицама изложености ратним стресорима	0	8	1.90	.098	1.854	.951	.129	.282	.258

Биографија

Дејан Вучинић рођен је 4. августа 1981. године у Краљеву. Основну школу завршио је у Свилајнцу са одличним успехом. По завршетку основне школе, уписује Војну гимназију коју похађа у периоду од 1996. до 2000. године као ученик 26. класе. Школовање наставља на Војној академији – смеру артиљерија као студент 125. класе. На Војној академији дипломирао је 2004. године. Завршни (дипломски) рад одбранио је на теми из области војне психологије.

У току студија на Војној академији, уписао је основне студије психологије на Филозофском факултету са седиштем у Косовској Митровици. Похађање студија започео је 2003. године, а дипломирао је 2009. године са оценом 8,60. По завршетку основних студија, уписује мастер студије психологије – клинички модул на Филозофском факултету у Београду. Мастер студије похађа у периоду од 2010. до 2012. године и завршава их са просечном оценом 8,67. По завршетку мастер студија уписује докторске студије психологије на Филозофском факултету у Београду у школској 2012/2013. години.

Поред студија психологије, завршио је и едукацију из области гешталт психотерапије у школи „Гешталт студио Београд“. Едукацију је започео 2003. године и након 7 година дипломирао и добио статус (звање) психотерапеута у области гешталт психотерапије.

Своју радну каријеру започео је у јединицама Војске Србије и у периоду од 2004. до 2011. године радио је у гарнизонима Рума, Алексинац и Ниш на командирским дужностима. Од 2011. године до данас ради на пословима психолога у Сектора за људске ресурсе Министарства одбране. У периоду од 2011. до 2018. године, пословима којима се бавио односили су се на успостављање система селекције, класификације, каријерног вођења и саветовања у систему одбране, а од марта 2018. године ради и на пословима из области војне психологије и тренутну дужност обавља у чину мајора.

Именовани је аутор неколико радова из области војне психологије у војностручним часописима.

Ожењен је и са супругом Јеленом има синове Стефана и Андреја.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Дејан Вучинић
Број индекса 4Р 12-15

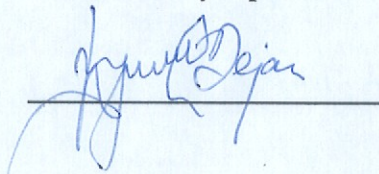
Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом
Структура и улога индивидуалне адаптивне успешности у ратном окружењу

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 20.09.2018. године

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Дејан Вучинић
Број индекса 4Р 12-15
Студијски програм психологија
Наслов рада Структура и улога индивидуалне адаптивне
успешности у ратном окружењу
Ментор др Миланко Чабаркапа

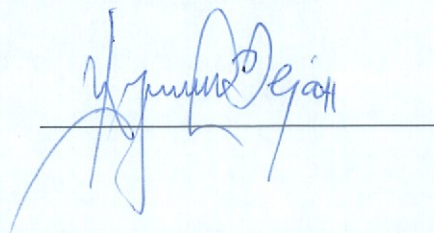
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 20.09.2018. године

Handwritten signature of Dejan Vucinić in blue ink, written over a horizontal line.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Структура и улога индивидуалне адаптивне успешности у ратном окружењу

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, 20.09.2018. године

Потпис аутора

